

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

SAYI / ISSUE 10 / 2024

ARALIK / DECEMBER

e-ISSN: 2717-8471

LYCUS

DERGİSİ
JOURNAL

e-ISSN: 2717-8471

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

LYCUS **DERGİSİ**
JOURNAL

- Sayı/ Issue 10
- Aralık/December 2024

<https://dergipark.org.tr/lycus>

LYCUS DERGİSİ BİLİM KURULU

Prof. Dr. Eşref ABAY
(Ege Üniversitesi, Türkiye)

Ord. Prof. Dr. Francesco D'ANDRIA
(Accademia dei Lincei (Emeritus), Italy)

Prof. Dr. Francesco GUIZZI
(Sapienza Università di Roma, Italy)

Ord. Prof. Dr. Grazia SEMERARO
(Università del Salento, Italy)

Prof. Dr. Havva İŞKAN İŞİK
(Akdeniz Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU
(Batman Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN
(Selçuk Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. R. R. R. SMITH
(University of Oxford (Emeritus), England)

Prof. Dr. Thekla SCHULZ BRIZE
(Technische Universität Berlin, Germany)

LYCUS DERGİSİ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elif ÖZER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Suat ATEŞLİER
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Türkiye)

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ayşe AYDIN
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Yaşar Selçuk ŞENER
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Türkiye)

Prof. Dr. Murat ÇEKİLMEZ
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Türkiye)

Prof. Dr. S. Hakan ÖZTANER
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Ali OZAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU
(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Barış SEMİZ
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Esengül AKINCI ÖZTÜRK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Murat TAŞKIRAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Barış GÜR
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Tommaso ISMAELLI
(CNR ISPC National Research Council –
Institute of Heritage Science, Italy)

Doç. Dr. Alister FILIPPINI
(Università degli Studi di Chieti-Pescara)

LYCUS DERGİSİ ○ LYCUS JOURNAL

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI

JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

• Sayı/Issue 10 • Aralık/December 2024

Yayın Sahibi / Owner

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü adına Müdür
Director on Behalf of Pamukkale University Institute of Archaeology

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Yazı İŐleri Müdürü / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Bilal SÖGÜT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Editör Yardımcısı / Co-Editor

Dr. Őeniz YENER

Editörler Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Prof. Dr. Bahadır DUMAN

Dr.  gr. Üyesi Barış YENER

Düzelti, Redaksiyon ve Mizanpaj/ Proofreading, Copyediting and Layout

Dr.  gr. Üyesi Barış YENER

YazıŐma Adresi

Arkeoloji Enstitüsü, Pamukkale Üniversitesi, Kınıklı YerleŐkesi 20070 Denizli/TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 38 95 Fax. + 90 (258) 296 35 35 E.mail: lycus@pau.edu.tr

• <https://dergipark.org.tr/lycus> • <https://www.pau.edu.tr/arkeolojienstitusu>

Lycus Dergisi uluslararası hakemli ve bilimsel, açık eriŐimli bir e-dergi olup yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmaların tüm sorumluluŐu yazarlara aittir. Pamukkale  niversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

Lycus Journal is an international blind peer-reviewed academic open-access e-journal published twice a year, in June and December. All liability of published articles rests on the authors. The journal may not be copied partially or entirely without written consent of Pamukkale University.

• Lycus Dergisi **ASOS İndeks**, **Index Copernicus** ve **Index of Academic Documents** tarafından taranmaktadır.

Lycus Journal is indexed by **ASOS İndeks**, **Index Copernicus** and **Index of Academic Documents**
Haziran | June 2024   All rights reserved

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

•Sayı/Issue 10

•Aralık/December 2024

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Filiz İLHAN

- Hakemi Use'nin Kırmızı/Vişne Çürüğü Astarlı Çanak Çömleği 1
The Red/Purplish-Brown Slipped Pottery of Hakemi Use

Nazan ÜNAN

- Seyitömer Höyük'te Ele Geçirilen Bir Grup Hayvan Figürlü Boncuk 15
Üzerine Değerlendirme
Evaluation of a Group of Animal Shaped Beads from Seyitömer Höyük

Mehmet ISIKLI - Gulsah OZTURK

- Kura-Aras Seramiğinin Bezeme Repertuvarına İşlevsel ve Estetik 24
Yaklaşımlar: Erzurum Yöresi Spiral Motifi Üzerine Gözlemler
*Functional and Aesthetic Approaches to the Decorative Repertoire of
Kura-Aras Pottery: Observations on the Spiral Motif in the Erzurum
Region*

Emre Mirza GÜNEY

- Nasıl Bir Kriz?: Roma İmparatorluğu'nda Üçüncü Yüzyıl Krizi Üzerine 40
Değerlendirmeler
*What Kind of a Crisis?: Assessments on the Third Century Crisis in the
Roman Empire*

Nihan AYDOGMUS

- Antik Dönemde Anadolu'da Su-Kehanet ilişkisi 60
*The Relationship Between Water and Prophecy in Anatolia in Ancient
Period*

LYCUS DERGİSİ'NİN AMACI, KAPSAMI VE YAYIN POLİTİKASI

Amaç

Lycus Dergisi, her yıl Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir e-dergidir. Lycus Dergisi; başta Anadolu Arkeolojisi, Antik Dönem Tarihi Coğrafyası, Prehistorya, Protohistorya, Önasya ve Klasik Arkeoloji, Müzecilik, Eskiçağ Tarihi, Epigrafi, Nüvizmatik, Antropoloji, Arkeometri, Koruma-Onarım, Mimarlık Tarihi gibi alanların konularını kapsayan, disiplinler arası çalışmaları yayımlamayı amaçlamaktadır.

Kapsam

Lycus Dergisi, Anadolu Arkeolojisi, Tarihi Coğrafyası olmak üzere Prehistorik Dönem'den başlayarak, günümüze kadar olan kültür mirası, buluntular, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları, restorasyon, konservasyon, müzecilik, antropoloji, epigrafi, etno-arkeoloji gibi bilimsel çalışmaları kapsar. Bunların dışında ilk defa yapılan tespitler, uygulamalar ve analiz çalışmalarının yer aldığı yazıları içerir.

Yayın Politikası

- Lycus Dergisi, Haziran ve Aralık ayı olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Hakem değerlendirme sürecinden olumlu görüş alan makaleler, yıllık yayın için belirlenen hedefi aşması durumunda bir sonraki sayıda yayımlanması amacıyla havuzda bekletilir. Makalelerdeki öncelik, yazar tarafından çalışmanın gönderildiği tarih ve makale niteliği göz önüne alınarak belirlenir.

- Lycus Dergisi'ne gönderilen çalışmaların daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olması ve sisteme eklendiğinde bir başka yayın organının değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekir. Yayımlanmak üzere gönderilen çalışma, yazarın tezinden (lisans/yüksek lisans/doktora) üretilmişse veya bilimsel bir kongre/toplantıda sunulmuşsa bunun başlığa konulacak dipnot ile açıklanması gereklidir. Bu çalışma, yayın kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde tarih ve yer bildirmek şartı ile kabul edilebilir.

- Başvurunun yapılmasından, yazının yayımlanma aşamasına kadar geçen süreçteki bütün işlemler elektronik ortamda (<https://dergipark.org.tr/lycus>) gerçekleşir. Herhangi bir yazının elektronik sisteme eklenmesi, çalışmanın yayımlanması için başvuru olarak kabul edilir ve değerlendirme süreci başlar. Yazarlar yayımlanmak üzere gönderdikleri çalışmaların yayın haklarını, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü bünyesindeki Lycus Dergisi'ne devretmiş olurlar. Lycus Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakkı dergiye ait olup referans gösterilmeden aktarılamaz, çoğaltılamaz ve dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayımlanamaz. Yayımlanan çalışmalar için yazarlara telif ücreti ödenmez.

- Lycus Dergisi'nde yayımlanmış yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir bilimsel, etik ve hukuki sorumluluk, yazar/yazarlara aittir. Bu hususta Dergi, herhangi bir hükümlülük kabul etmez.

- Dergiye gönderilen yazıların dergi kurallarına göre düzenlenmiş olması gereklidir. Yayın alt komisyonu, yazım kurallarına uymayan yazıları yayımlamama veya düzeltmek üzere yazar/yazarlara iade etme yetkisine sahiptir. Lycus Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin yazarlarının TELİF HAKKI DEVRİ FORMU'nu eksiksiz doldurarak, ıslak imza ile adresimize göndermeleri gerekmektedir. Çalışma Dergi'ye gönderildikten sonra, hiçbir aşamada, Telif Hakkı Devri Formu'nda belirtilen yazar adları ve sıralaması dışında yazar adı eklenemez, silinemez ve sıralamada değişiklik yapılamaz.

- Etik İlkeler ve Yayın Politikasıyla ilgili daha kapsamlı bilgiye <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lycus/policy> sayfasından ulaşabilirsiniz.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler World ortamında, Times New Roman harf karakteri kullanılarak yazılmış olmalıdır. Yunanca alıntılar dışında tüm metin tek yazı karakteri ile oluşturulmalıdır.
2. Metin 11 punto; özet, dipnot, katalog 9 punto; kaynakça 10 punto olmalı, tek satır aralıkla yazılmalıdır.
3. A4 boyutundaki yazılarda, sayfanın solundan ve üstünden 3 cm, sağından ve altından 2 cm boşluk bırakılmalıdır.
4. Ana başlık metnin yazıldığı dilde, 11 punto, düz ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır. Yabancı dildeki başlık, ana başlığın bir alt satırında, 12 punto, italik ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır.
5. Başlık altında, ortalanarak yazar/yazarların isimleri, 10 punto ve koyu yazılmalıdır. Yazar isimleri yıldızlı dipnot (*) ile dipnotta gösterilmeli, dipnotta ise yazarın akademik unvanı, çalıştığı kurumun adı, adresi ve e-posta adresi ile ORC-ID numaraları belirtilmelidir.
6. Yazar isimlerinin altında, 200 kelimeyi aşmayacak şekilde, ancak en az 150 kelime özet yazılmalıdır. Özette çalışmanın amacı, içerik ve sonuçları hakkında kısa ve açıklayıcı bilgiler bulunmalıdır. Özeti altında en az 4, en fazla 6 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Yabancı dildeki çalışmalarda metnin kaleme alındığı dilde ve Türkçe özet, Türkçe yazılmış çalışmalarda ise metin dilinde ve İngilizce özet yer almalıdır.
7. Dipnotlar sayfanın altında verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
8. Metin içerisindeki alt başlıklarda kelimelerin ilk harfi büyük, diğer harfleri küçük olmak üzere 11 punto olmalı ve koyu yazılmalıdır.
9. Çalışmanın tamamı, özet, kaynakça ve figürler ile birlikte 20 sayfayı geçmemeli, sağ alt köşeye sayfa numarası eklenmelidir. Bu sınırlamayı aşan çalışmalarda, editörlerin takdir hakkı göz önüne alınacaktır.
10. Makalede kullanılacak fotoğraf, resim, çizim ve harita gibi görsel verilerde "Fig." kısaltması kullanılmalı, numaralandırmada süreklilik gözetilmelidir. Metnin içinde kullanılan "Fig." ibaresi parantez içerisinde yer almalıdır. İki'den fazla figür belirtiliyorsa, iki rakam arasına boşluksuz tire (Fig. 2-4) konulmalıdır. Figür çözünürlükleri 300 dpi'den aşağı olmamalı ve JPEG formatında gönderilmelidir. Figürlerin listesi metnin sonunda, kaynakça bölümünün öncesinde yer almalıdır.
11. Kaynakça, makalenin sonunda bulunmalıdır. Kaynakçanın devamında, varsa figürler yer alır.
12. Makaleler, editörlerin önerileri doğrultusunda seçilen çift taraflı-kör hakemlik (gerektiğinde 3. hakeme gönderilebilir) ilkesine uygun olarak değerlendirilmektedir. Yazarın kimliğinden bağımsız olarak değerlendirilen yazılar için hakemlerin gerekli gördüğü düzeltme ve görüşler yazara iletilir. Yazım kurallarına uygun olmayan makaleler ise işleme konulmadan, yazarına iade edilecektir. Yazar, hakemlerden gelecek değişiklik, düzeltme ve ilaveleri yapmayı taahhüt etmiş sayılır.
13. Yayımlanan yazıların bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlara aittir. Bu çalışmalar doğrudan ya da dolaylı olarak Lycus Dergisi'nin görüşü niteliği taşımaz.
14. Dipnot kaynakları aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
Tek Yazarlı Kaynak Gösterme: İnan 1987, 121.
İki Yazarlı Kaynak Gösterme: Şimşek – Duman 2007, 75.
İki'den fazla yazarı kaynak gösterme: Hobbs v.d. 1998, 358.
Birden fazla kaynaktan yapılan alıntıyı gösterme: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Birden fazla soy ismi taşıyan yazarı kaynak gösterme: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
*Dipnotlarda sayfa numaraları verilirken, tam aralık verilmeli (İnan 1987, 121-125), "vd., vdd." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.

15. Kaynakça aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;

• Kitap kaynak gösterme:

Bailey 1980

D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.

Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Çeviri Yapılmış Kitabı Kaynak Gösterme:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Çev. H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Editörlü Kitapta Bölümü Kaynak Gösterme:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar/The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Ed. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Makale Kaynak Gösterme:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba XV*, İstanbul, 2007, 73-101.

• Yayımlanmamış Tez Çalışmasını Kaynak Gösterme:

Söğüt 1998

B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2007.

• Antik Dönem Metinlerini Kaynak Gösterme:

Antik döneme ait edebi bir metinden yapılan alıntılar, dipnot yerine metin içerisinde ve parantez içerisinde “Plinius (*nat.* V.105)”, “Strabon (XII.8.16)” verilmelidir. Metin ya da dipnot içerisinde kullanılan antik dildeki terimler ya da kısa cümleler italik olarak verilmelidir. Antik kaynaklar *Der Neue Pauly*'de verilen standartlara uygun olmalıdır.

16. Dipnot ve kaynakçada bir yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eseri kullanılacaksa, yıldan sonra alfabenin başlangıç harfinden başlayarak küçük harf ekleyerek (Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231) numaralandırılmalıdır.

17. Başvurular <https://dergipark.org.tr/lycus> adresi üzerinden yapılmalıdır; bununla birlikte gerektiğinde lycus@pau.edu.tr e-posta adresinden de yapılabilir.

AIM, SCOPE AND PUBLICATION POLICY OF LYCUS JOURNAL

Aim

The Lycus Journal, published twice a year, in June and December, is a double blind peer-review scientific open-access e-journal. The Lycus Journal aims to publish interdisciplinary studies covering the areas such as Anatolian archaeology above all, ancient historical geography, prehistory, protohistory, Near Eastern and classical archaeology, museology, ancient history, epigraphy, numismatics, anthropology, archaeometry, conservation-restoration, architectural history.

Scope

The Lycus Journal covers scientific studies in Anatolian archaeology and historical geography from the prehistory through the present encompassing cultural properties, finds, results of archaeological excavations and surveys, restoration, conservation, museology, anthropology, epigraphy, and ethno-archaeology. In addition, articles covering first-time attestations, implementations and analyses are included.

Publication Policy

- Lycus Journal is an open-access journal published twice a year – in June and December. Manuscripts admitted through the peer review process may be kept in the pool for the next issue in case there is an excess number of articles for the concerned year. Priority is given according to the articles' submission dates and their quality.
- Manuscripts submitted to Lycus Journal must not be already published elsewhere and must not be in the process of evaluation by another publication. In case the manuscript submitted was derived from undergraduate, master's or doctoral dissertation of the author or it was already presented at a scientific congress/meeting this must be explicitly stated with a footnote inserted to the title. Such works may be accepted on the condition that place and date be stated if the publishing committee approves.
- The entire process from the submission to the publishing stage is carried out electronically (<https://dergipark.org.tr/lycus/>). Any manuscript uploaded to the electronic system is considered an application for publishing and the evaluation process starts. Thus, authors transfer the copyright of their work to the Lycus Journal published by the Institute of Archaeology of Pamukkale University. Copyright of studies published in the Lycus Journal belongs to Lycus Journal and they cannot be transferred or copied elsewhere without giving reference, or cannot be published elsewhere without getting prior written consent of the Journal administration. Authors are not charged any fees for publication and are not paid any royalty for their published studies.
- Any scientific, ethical or judicial liabilities possible to arise from articles published in the Lycus Journal belong to the author(s). The Journal does not accept any such liability.
- The manuscripts submitted to the Journal must be prepared in accordance with the Journal's guidelines. The publishing sub-committee is authorized not to publish or return for correction to the author(s) the manuscripts not conforming to the guidelines. All the authors of manuscripts admitted for publication must fill in the COPYRIGHT TRANSFER FORM and send us the wet-ink signature copy. After the manuscript is submitted to the Lycus Journal, the author names must be used as designated in the Copyright Transfer Form; they cannot be altered, changed in order or a new name inserted or one deleted.
- Lycus Journal checks the manuscripts against plagiarism using professional software. Any manuscripts with high rate will be duly rejected.
- More information on Ethical Principles and Publication Policy can be found <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lycus/policy>.

AUTHOR GUIDELINES

1. The manuscripts need to be submitted in MS Word using Times New Roman font. Apart from citations in Greek, the entire text needs to comprise a single font.
2. The main text must be 11 pt; abstract, footnotes and catalogues 9 pt; bibliography 10 pt in size and single line spacing.
3. The document needs to be arranged as A4 in size with margins of 3 cm from top and left and 2 cm from right and bottom.
4. The main title needs to be 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, in the language of the manuscript. The title in foreign language needs to be in the net line after the main title, 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, and all in italics.
5. The name(s) of the author(s) need to be 10 pt, bold and centred. The names need to be elaborated in a footnote marked with an (*). The footnote needs to state the academic title of the person, his/her affiliation's name and address, e-mail address and ORCID number.
6. After the author-name(s) must come the abstract, not less than 150 and not more than 200 words. The abstract needs to state the aim, scope and results of the study briefly. Under the abstract, the keywords– minimum four and maximum six – must be listed. Non-Turkish articles need to have abstract in the language of the article and Turkish; articles in Turkish need to provide abstracts in Turkish and English.
7. Footnotes need to be given at the bottom of each page and continue uninterruptedly from the beginning through the end.
8. Titles of sub-chapters need to be 11 pt in size, bold, and initials of each word capitalized.
9. The entire manuscript must not exceed 20 pages including abstracts, bibliography and plates/figures. Page numbers must be inserted in the centre at the bottom. Manuscripts exceeding these limits are subject to the decision of the editors.
10. Artwork such as photographs, illustrations, images and maps to be used in the manuscript need to be indicated as “Fig.” with continuous numbering. When they are referred to in the text they must be given within parentheses. When more than two consecutive figures are referred, they need to be joined with a dash without spaces (i.e. Figs. 2-4). The images must be submitted minimum 300 dpi and in JPEG format. Figure list must be also given at the end of the text before the bibliography.
11. The bibliography must be given at the end of the manuscript. It is followed by the figures/plates, if applicable.
12. Manuscripts are evaluated on the basis of double blind peer reviews proposed by the editors; in case necessary, a third blind peer review may be asked. Independent of the author's actual identity, revisions and opinions of the referees are forwarded to the author(s). Manuscripts not abiding by the guidelines will be returned without any processing. The author(s) is/are considered to have committed to do the revisions, changes and additions proposed by the referees.
13. Scientific liability of published articles rests on the author(s). These studies do not necessarily represent the opinion of the Lycus Journal directly or indirectly.
14. Footnote references must be prepared as follows:
Single author reference: İnan 1987, 121.
Two-author reference: Şimşek – Duman 2007, 75.
Multiple-author reference: Hobbs *et al.* 1998, 358.
Multiple source referencing: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Author with multiple surnames: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
N.B. References in the footnotes must have clearly designated page numbers; abbreviations such as “ff.” must not be used.
15. Bibliography must be prepared as follows:
  - Books:
Bailey 1980
D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.
Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Translated works:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Transl. by H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Transl. by N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Referencing chapters in edited works:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar / The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Eds. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Articles in periodicals or periodic series:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, vol. 2, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba* XV, 2007, 73-101.

• Referencing unpublished dissertations:

Söğüt 1998

B. Söğüt, Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları, Selçuk University, Institute of Social Sciences, unpublished PhD dissertation, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler, Adnan Menderes University, Institute of Social Sciences, unpublished master's dissertation, Aydın, 2007.

• Referencing ancient sources:

Citations from ancient sources must be given within parentheses within the text – not in the footnote: (Pliny, *nat. his.* V.105), (Strabo, XII.8.16). Terms or short sentences in ancient languages cited within the text or footnotes must be given in italics. Ancient sources must be abbreviated according to the standards of *Der Neue Pauly*.

- 16.** In case multiple sources of an author published in the same year are to be cited in the footnote or bibliography, they must be disambiguated by adding a small case letter in alphabetical order after the year (e.g. Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231).
- 17.** Manuscripts must be submitted via <https://dergipark.org.tr/lycus>; yet, in case of difficulties, manuscript may be submitted to the lycus@pau.edu.tr e-mail address.

Hakemi Use'nin Kırmızı/Vişne Çürüğü Astarlı Çanak-Çömleği

The Red/Purplish-Brown Slipped Pottery of Hakemi Use

Filiz İLHAN*

Öz

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Hakemi Use küçük bir höyük yerleşimidir. Diyarbakır ili, Bismil ilçesi, Tepe beldesinde bulunan yerleşim Dicle Nehri'nin akış yönüne göre sağ tarafında almaktadır. 2001-2012 yılları arasında Dicle Nehri üzerine inşa edilecek olan "İlisu Baraj Projesi" kapsamında çalışmaların yürütüldüğü höyükte üç dönem tespit edilmiştir. Yüzeyin hemen altında iki yapı katlı olarak Geç Assur yerleşimi bulunurken, herhangi bir boşluk olmaksızın Geç Neolitik Dönem'e ait beş yapı katı devam etmektedir. Analiz sonuçları bu küçük höyük yerleşiminin Geç Neolitik Dönem'de MÖ 6100-5950 yılları arasına tarihlendiğini göstermektedir. Gün yüzüne çıkarılan buluntular ve yerleşim dokusu Mezopotamya'nın geleneksel Hassuna ve Samarra olarak değerlendirilen bir sürecini yansıtmaktadır. Hakemi Use'nin Geç Neolitik Dönem'e tarihlendirilen yapı katlarında çanak-çömlek olarak dört ana grupta incelenmektedir. Bu gruplar Standart Mal, Koyu Yüzlü Perdahlı Mal, Nitelikli Turuncu Mal ve Nitelikli Mal olarak belirlenmiştir. Çanak-çömlek grupları içinde sayısal olarak da önemli yer tutan Koyu Yüzlü Perdahlı Mal grubu, çoğunlukla Suriye/Kilikya geleneği olarak bilinmekte olup, Yakın Doğu'da kuzeydoğuya doğru yayılımını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Neolitik Dönem, Hakemi Use, Suriye/Kilikya, Çanak-Çömlek, Kırmızı/Vişne Çürüğü Astar

Abstract

Hakemi Use is a small mound settlement in the Southeastern Anatolia Region. The settlement is located in the town of Tepe in the Bismil district of Diyarbakır province, on the right side according to the flow direction of the Tigris River. Three periods were identified in the mound where studies were carried out between 2001 and 2012 within the scope of the "İlisu Dam Project" to be built on the Tigris River. The upper settlement covers the Late Assyrian Period, while the settlement texture of the Late Neolithic Period was identified just below this period. The analyses show that this small mound settlement dates to the Late Neolithic Period between 6100-5950 BC. Building Level 5 was identified at Hakemi Use during this period. The recovered finds recovered and the settlement pattern reflects a period of Mesopotamia that is considered traditional Hassuna and Samarra. Four main material groups were identified in the Late Neolithic Building Levels of Hakemi Use: Standard Ware, Dark Faced Burnished Ware, Orange Fine Ware and Fine Ware, respectively. The DFBW group within the main material group at Hakemi Use appears to be the styles of the Syro-Cilicia tradition transferred to the north. The red/ cherry rot slipped ones in this group are considered to be the original materials of Hakemi Use.

Keywords: Late Neolithic Period, Hakemi Use, Syro-Cilicia, Pottery, The Red/Purplish-Brown Slipped

* Dr, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

0000-0002-0662-8603 | flzilhn51@gmail.com

Diyarbakır İli, Bismil ilçesinin 12 km güneydoğusunda yer alan Hakemi Use, Yukarı Dicle Vadisi'nde kazısı yapılmış en önemli Geç Neolitik merkezlerinden biri olma özelliği taşımaktadır. 1980 yılında bölgede yürütülen araştırmalar sırasında keşfedilen yerleşimin bir Geç Neolitik merkezi olduğu anlaşılmıştır. Dicle Nehri'nin hemen sağ kıyısında verimli bir alan üzerine konumlanmış yerleşimde, bilimsel kazı çalışmaları "İlisu Baraj Projesi" kapsamında yürütülmüştür. Bilimsel kazı başkanlığı Doç. Dr. Halil Tekin² tarafından üstlenilen yerleşimdeki kurtarma kazısı 2001 yılında başlatılmış ve çalışmalara 2013 yılında son verilmiştir. Hakemi Use'de Geç Neolitik, Geç (Yeni) Assur ve Orta Çağ olmak üzere üç farklı dönemin kalıntlarına rastlanmıştır.

Fig.1. Hakemi Use'nin Konumu

Yan yana iki küçük höyükten oluşan Hakemi Use, deniz seviyesinden 544 m yüksekte bulunmaktadır³. Birbirinden 200 metre uzaklıkta olan yerleşimlerden doğudaki Hakemi Use II olarak tanımlanmış ve bu höyükte sadece Orta Çağ (MS 13-14 yy) mimari kalıntıları saptanmıştır. Bu küçük Orta Çağ köyünün sakinleri batıdaki höyüğü mezarlık alanı olarak kullanmıştır. Hakemi Use I olarak tanımlanan höyüğün en üst katmanında Geç (Yeni) Assur Dönemine (MÖ 9-7 yy) ait iki yapı katı ile temsil edilen bir yerleşim bulunmuştur⁴. Hakemi Use I'de Geç Assur'dan sonra Geç Neolitik Dönem kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Yürütülen çalışmalar sonucunda Geç Neolitik Dönem'e ait 3,5 m dolguya sahip beş yapı katının varlığı tespit edilmiştir.

² Doç. Dr. Halil Tekin'e malzemesini çalışmama izin verdiği için teşekkürlerimi sunarım.

³ Tekin 2004, 263.

⁴ Tekin 2020, 157. MÖ 1100-600 yılları arasında Assur İmparatorluğu bölge geneline hâkim olarak kendine bağlı koloniler kurmuştur. Yukarı Dicle Vadisi'nde bu koloni sistemi içinde yer almaktadır. Hakemi Use'nin bu dönemde Tushan (Ziyaret Tepe) Eyaleti merkezine ait küçük bir köy yerleşimi olduğu düşünülmektedir.

Ortaya çıkarılan mimari kalıntılar söz konusu beş yapı katında benzer özelliklere sahip olup, taş temelsiz, *pisé* ve kerpicin kullanıldığı birkaç odalı ve çoğunluğu iki katlı evlerden oluşmaktadır. MÖ 6100-5950⁵ tarihleri arasında yerleşildiği düşünülen bu dönem buluntuları Yukarı Mezopotamya'nın çağdaşı yerleşimlerine koşut olarak Hassuna/Samarra geleneğini yansıtmaktadır.

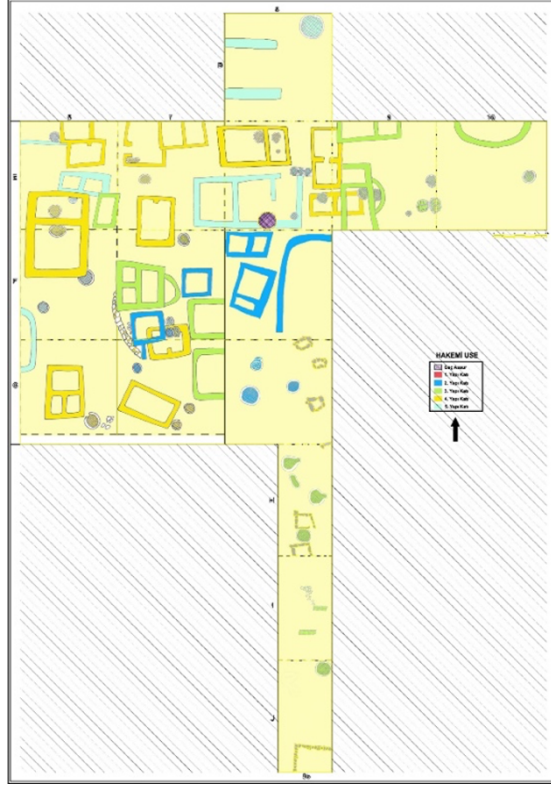

Fig. 2. Hakemi Use Geç Neolitik Dönem Mimari Yapı Katları

Hakemi Use'nin Geç Neolitik Dönem'e tarihlenen çanak-çömleği bölge için önemli veriler sunması açısından dikkat çekicidir. Yaklaşık otuz bine yakın çanak-çömleğin incelenmesi sonucunda yerleşimde dört ana malzeme grubu oluşturulmuştur⁶. Çanak-çömlek topluluğu içinde baskın grubu oluşturan ve Standart Mal olarak tanımlananlar gerek hamur niteliği gerekse yüzey işçiliği açısından oldukça yalın bir görünüm sunmaktadır. Geleneksel Mezopotamya terminolojisinde Arkaik Hassuna olarak bilinen ve burada Nitelikli Turuncu Mal olarak tanımlananlar ise oldukça belirgin özellikleriyle diğerlerinin arasından kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Nitelikli Turuncu Mal, boyalı ve yalın örneklerden oluşan Arkaik Hassuna çanak-çömleği karakteristiktir. Nitelikli Mal ise Standart Hassuna ve Samarra olarak bilinen çok kaliteli hamura sahip boyalı örnekleri temsil etmektedir. Bu üç malzeme yerleşimin ağırlıklı olarak Yukarı Mezopotamya geleneğinin bir parçası olduğunu kanıtlamaktadır. Hakemi Use'nin dört ana malzeme grubu içerisinde bulunan ve daha çok Suriye-Kilikya geleneği olarak kabul gören Koyu Yüzlü Perdahlı Mal (KYPM) hem yapım tekniği hem de bezeme özellikleri

⁵ Doç. Dr. Halil Tekin ile sözlü mülakatta, bu tarih aralığı Japon Arkeoloji Enstitüsü'nün karbon analizleri sonucunda teyit edilmiştir.

⁶ Tekin 2006, 273.

bakımından çekirdek bölgedeki yerleşimler ile benzerlikler taşımaktadır. KYPM grubu içinde gri/siyah astarlı örnekler dışında kırmızı/vişne çürüğü astarlı örneklerin sayısal oranı dikkat çekicidir. Gri/siyah astarlı örnekler kadar yoğun olarak ele geçen kırmızı/vişne çürüğü astarlı KYPM çanak-çömleği Hakemi Use'nin her yapı katında kullanım görmüştür. Bu çalışmanın ana hedefi KYPM grubu içerisinde yer alan Kırmızı/Vişne Çürüğü Astarlı çanak-çömleğin Hakemi Use özelinde ayrıntılı olarak tanıtılması ve çağdaş yerleşimler ile karşılaştırılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda çanak-çömlek geleneğinin yoğun olarak görüldüğü bölge ile Hakemi Use arasındaki etkileşimin ne denli benzer ve farklı olduğuna ilişkin fikirler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Koyu Yüzlü Perdahlı Çanak-Çömlek (KYPM)

Geç Neolitik Dönem süresince Suriye ve Kilikya'da yaygın kullanım gören KYPM ilk kez Robert Braidwood tarafından Amik Ovası araştırmalarında Tell el-Cüdeyde (Tell al-Judaidah) kazısında tanımlanmıştır⁷. *Amuq A ve Amuq B* evrelerinin ana çanak-çömlek grubu olarak gözlemlenen bu malzeme ilk kez Briadwood tanımlanmış ve adlandırılmıştır. Koyu Yüzlü Perdahlı Mal olarak tanımlanan çanak-çömlek grubu, tamamen mineral katkılı hamurdan üretilmiş ve çok iyi pişirilmiştir. Bu malzeme grubunun ilk örneklerini Geç Neolitik Dönem'in başlarında farklı stillerde görmek mümkündür. Kuzey Suriye/Kilikya ve Cezire arasında görülen bu erken çanak-çömlek için Erken Mineral Katkılı Kaplar (Early Mineral Ware) ve Erken Koyu Yüzlü Kaplar (Early Dark Ware) gibi farklı adlandırmalar yapılmıştır⁸. KYPM grubuna ait örneklerin Kuzey Mezopotamya'nın birçok yerinde MÖ 6. Binyılın ikinci yarısından itibaren yaygın bir şekilde kullanıldığı ve Halaf Dönemi'nin sonuna kadar devam ettiği görülmektedir⁹. Geç Neolitiğin son evresinde ise bölgenin batı kesimi olmak üzere Suriye'nin kuzey kesiminde ve Anadolu'nun güneydoğu bölümünde bu geleneğin izlerini görmek mümkündür. Özellikle Suriye'de Khabur (Habur) ve Balikh (Balık) Havzası'ndaki yerleşim alanlarında bulunan bu tip çanak-çömleğin ithal olabileceği ile ilgili görüşler bulunmaktadır¹⁰. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise Akarçaytepe, Salat Camii Yanı, Kendale Hecala ve Hakemi Use gibi Geç Neolitik Dönem'e tarihlenen yerleşimlerde KYPM çanak-çömleğinin kullanımına rastlanmaktadır¹¹. Dış yüzeyinin siyah tonlarında olmasının bilinçli bir tercih olduğu araştırmacılar tarafından kabul gören görüştür. Bu renk; kullanılan kalsitten ve pişirmede yüksek ateş ile oksijen seviyesinin azaltılmasından kaynaklanmakta olup yüzeyleri genelde çok iyi perdahlanmıştır¹².

⁷ Tsuneki ve Miyake 1996, 114; Tekin 2004, 265; Balossi-Restelli 2006, 1; Tekin 2007b, 50.

⁸ Le Mière 2017, 21; Le Mière v.d, 2017, 30.

⁹ Balossi Restelli, 2006, 5; İlhan, 2023a, 794.

¹⁰ Nieuwenhuys v.d, 2015. Mineral katkılı bu örneklerin dış yüzeyi iyi perdahlanmıştır. Hamur rengi gri-siyah ve siyah tonlarda renk aralığını vermektedir.

¹¹ Nieuwenhuys v.d, 2015.

¹² Cruells 2017, 14.

Fig. 3. KYPM Grubunun Görüldüğü Merkezler

KYPM çanak-çömleği kendi içerisinde farklı renk tonlarına ve bezeme özelliklerine göre ayrılmaktadır. Farklı yerleşim alanlarında siyah, gri, kahverengi ve kırmızı/vişne çürüğü astarlı olanlar dışında bu mal grubu içerisinde değerlendirilen perdah bezekli ile baskı ve kazı bezekli örneklerin de bulunduğu görülmektedir. Bölge geneli düşünüldüğünde Yukarı Mezopotamya'nın orta ve doğu kesimlerinde hâkim olan Hassuna/Samarra ve sonrasındaki Halaf çanak-çömleği köklü bir geleneğin izlerini taşımaktadır. Özellikle boya bezek geleneğindeki çeşitlilik ise göz kamaştırıcı niteliklere ulaşmaktadır. Bu kadar geniş bir alana yayılan çanak-çömleğin batıya doğru Halaf dışında pek de etkili olmadığı izlenimi uyandırmaktadır. Yakın Doğu'nun batı kesiminde egemen olan KYPM'in doğuya doğru etkisini azaltması da ters bir durum olarak dikkat çekmektedir. Bölgenin geneline bakıldığı zaman özellikle Zagros Dağları'nın batı ve doğusundaki farklı üretim modelleri için coğrafi şartları etkili olduğu kabul edilen bir görüş olmuştur. Ancak Geç Neolitik Dönem'de Hassuna/Samarra, kısmen de Halaf geleneğinin batıda, KYPM ise doğuda çekirdek bölgeden uzaklaştıkça seyrelmeye başlaması ilk bakışta açıklanması güç bir durum sergilemekle birlikte, Hakemi Use bulguları bu duruma tezat oluşturur niteliktedir. Kazılarda her iki grubun tüm yapı katlarında birbirine yakın oranlarda ele geçmiş olmaları dikkat çekicidir.

Kırmızı/Vişne Çürüğü Astarlılar

Suriye'nin kuzeybatısında ve Türkiye sınırları içinde rastlanan KYPM grubu içinde kırmızı renk ile astarlanmış örneklerin de ön plana çıktığı görülmektedir. Kırmızı/vişne çürüğü astarlı çanak-çömlek gri/siyah astarlı olanlar ile hamur ve

yapım tekniği açısından bire bir aynıdır. İyi fırınlanmış bu kapların hamurunda katkı maddesi olarak organik malzeme yok denilecek kadar az olup, yoğun mineral katkıdır. Ayrıca bu malzeme grubunun hamuru çoğunlukla oksidedir¹³. Bölge geleneği ile uyumlu olarak Hakemi Use örneklerinin üzerinde görülen kırmızı renk ise astar olarak kabın yüzeyine uygulanmıştır¹⁴. Genelde oksitlenmiş kil içerisinde “ferruginous (içeriğinde Demir olan)” fazla olması yüzeyin daha kırmızı hatta vişne çürüğü renginde olmasını sağlamaktadır¹⁵. Astar kabın ya tüm yüzeyine ya da sınırlı olarak ağız kenarına uygulanmıştır. Astarlı kapların yüzeyinin çok iyi perdahlandığı dikkat çekmektedir. Kırmızı/vişne çürüğü çanak-çömlek üzerinde, gri/siyah astarlı örneklerden bildiğimiz baskı, kazıma/çizi ve perdah bezek örneklerine rastlanmaktadır.

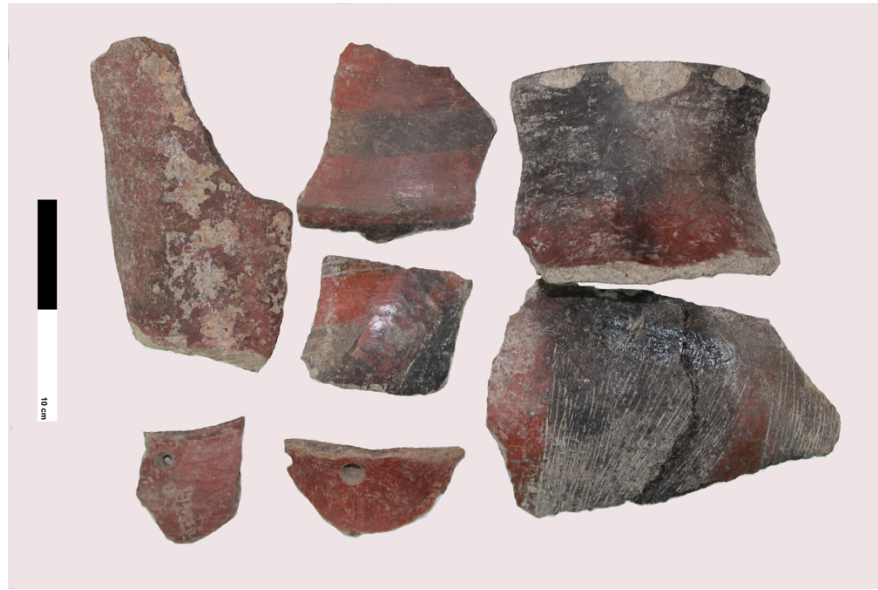

Fig. 4. KYPM Kırmızı/Vişne Çürüğü Çanak-Çömlek Örnekler

Yerleşimde ele geçirilen örnekler arasında gri, siyah, kahverengi tonları ve kırmızı/vişne çürüğü astarlı olanlarını görmek mümkündür. Hemen hemen beş yapı katında da aynı oranda görülen bu malzeme grubu çanak-çömleği içerisinde kırmızı/vişne çürüğü astarlı olanların sayıca daha yoğun oldukları tespit edilmiştir¹⁶.

Çanak-Çömlek Formları

Kırmızı/vişne çürüğü astarlı formlar yalnızca çanak ve çömlek tipleri ile temsil edilmektedir. **Çanaklar**, yerleşim alanında ele geçirilen kırmızı/vişne çürüğü astarlı el yapımı çanakların konik, yarı küresel, omurgalı ve “S” profilli olmak üzere 4 farklı alt tipte değerlendirilmiştir. Basit ağız kenarlı, yarı küresel gövdeli olan çanaklar dip kısma doğru daralarak dönüş yapar (Fig.5:1). Yerleşimdeki kırmızı/vişne çürüğü kap repertuarı içerisinde en yoğun olarak konik biçimli çanaklar görülmektedir (Fig.5:2-8). Konik biçimli çanakların ağız kenarı genişliği 10 ila 30 cm arasında değişmektedir.

¹³ Petrova -Tekin. 2023.

¹⁴ Le Miere -Nieuwenhuyse 1996, 126-127.

¹⁵ Petrova – Tekin, 2023.

¹⁶ İlhan 2023b, 413- 427.

Sayıları az olmakla birlikte bazı konik biçimli çanak örnekleri üzerinde gövdeye dikey olarak yerleştirilmiş kulp yer almaktadır (Fig.5:6). Bir diğer çanak tipi olan omurgalı çanaklar karın kısmında bazen yumuşak bazen daha sert bir dönüş yaparak dibe doğru daralmaktadır (Fig.6:1-3). Omurgalı çanaklar Hakemi Use’de genel olarak Nitelikli Mal grubu içerisinde yer alan Standart Hassuna ve Samarra hamuru ile yapılmış kaplar ile birlikte görülmeye başlar. Ancak KYPM grubu içerisinde özellikle kırmızı/vişne çürüğü astarlı örnekler az sayıda da olsa karşımıza çıkmaktadır. “S” profilli çanakların basit ağız kenarları dışa çekiktir. İçbükey boyun dışbükey omuz ile bağlanarak “S” görüntüsü oluşturur (Fig.6:4 ve 5). Bu tipte çanakların genellikle Geç Neolitik Dönem’in son aşamasında daha sık kullanılmış ve özellikle Halaf Dönemi’nde tercih edilmiştir.

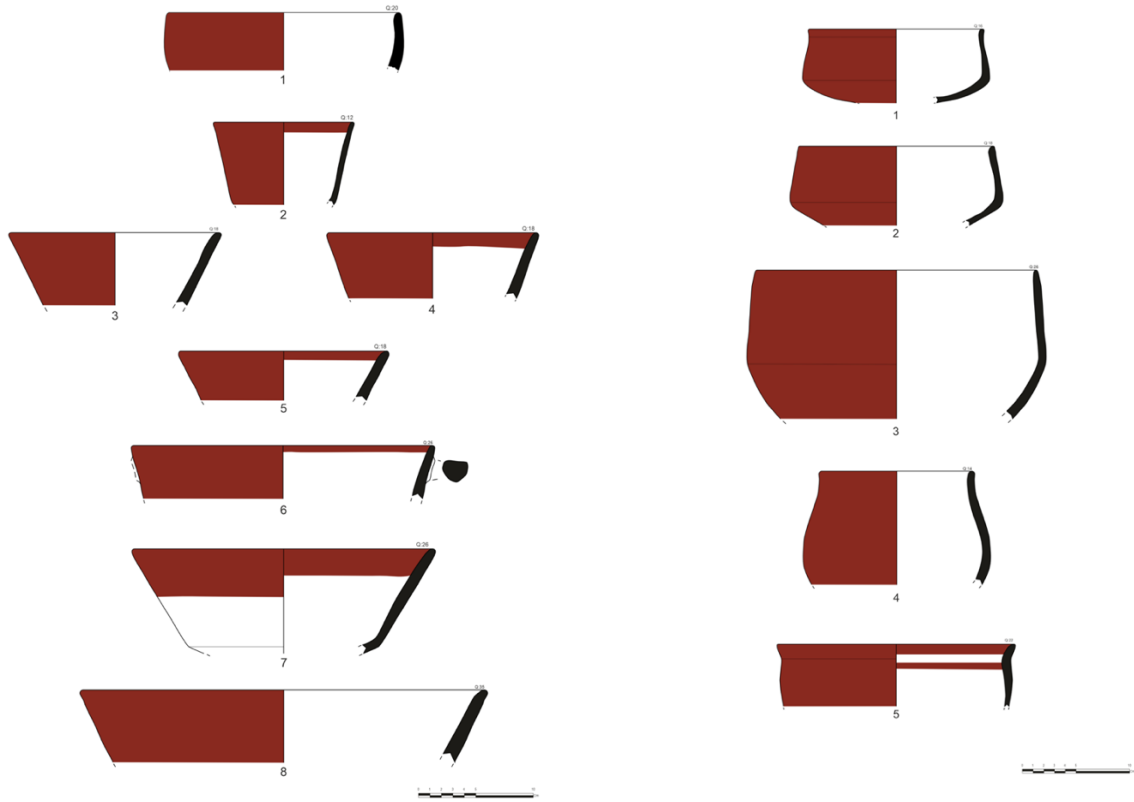

Fig. 5. Yarı Küresel ve Konik Çanak Formları   Fig. 6. “S” Profilli ve Omurgalı Çanaklar

Çömlekler; KYPM kırmızı/vişne çürüğü astarlı kap repertuarının diğer önemli formu çömleklerdir. Bu gruba ait çömlekler boyunsuz, kısa boyunlu ve uzun boyunlu olmak üzere üç farklı tipe ayrılmaktadır. Ancak uzun, dar boyunlu çömlek tipinin yerleşimde daha sık olarak tercih edildiğini söylemek mümkündür¹⁷.

Boyunsuz çömlekler genellikle basit yuvarlak bir ağız kenarına sahiptir (Fig.7a:1-2). Gövde karın kısmına doğru genişler ve karın kısmından dip kısmına doğru daralmaya başlar. Kısa boyunlu kırmızı/vişne çürüğü astarlı çömlekler basit ağız kenarına, dar ya da geniş kısa, küresel bir gövdeye sahiptir. Tam olarak ele geçen örneklerden çoğunlukla yuvarlak dipli oldukları düşünülmektedir (Fig.7a:3). Kısa boyunlu çömlekler arasında güveç formu veren örnekler de rastlanmıştır (Fig.7a: 4

¹⁷ İlhan, 2023b.

ve 5). Bu çömleklerin ağız kenar genişlikleri 20 ila 30 cm arasında değişmektedir.

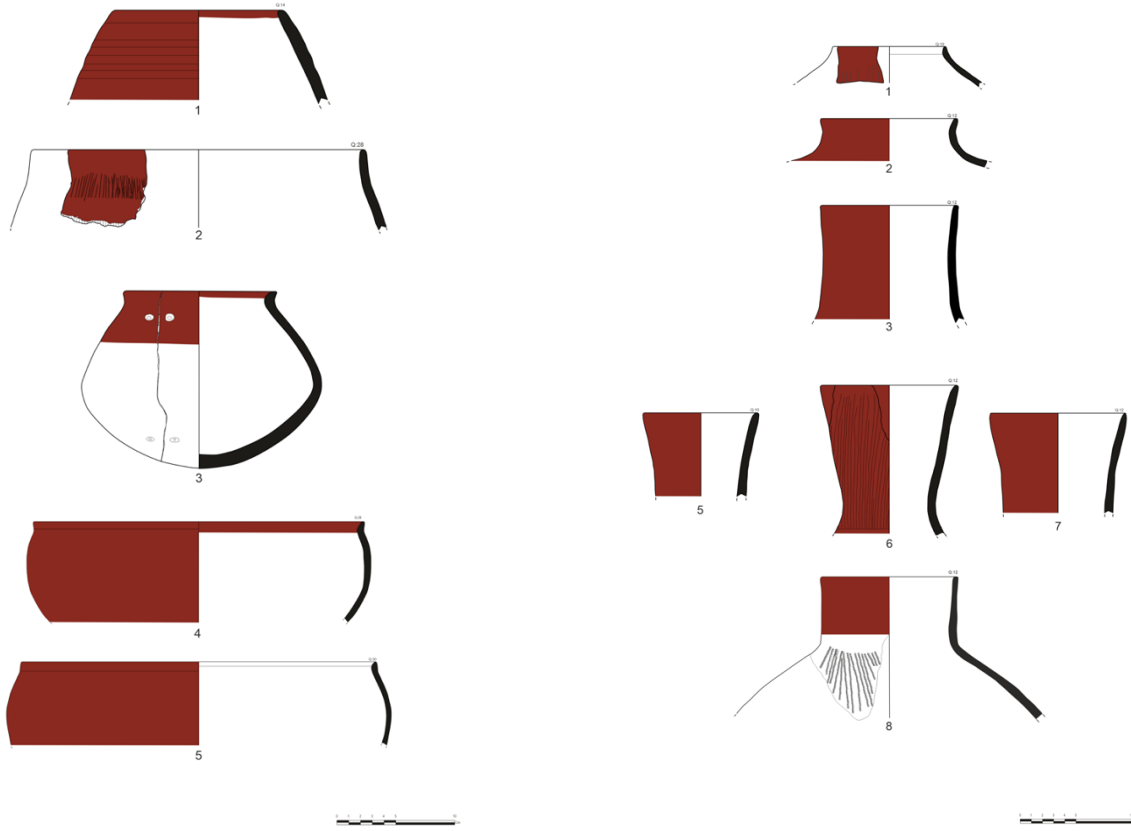

Fig. 7a. Boyunsuz ve Kısa Boyunlu

7b. Kısa ve Uzun Boyunlu Çömlek Örnekleri

Bazı örnekler üzerinde görülen onarım delikleri kapların sürekli kullanımına işaret etmektedir (Fig.7a:3). Kırmızı/vişne çürüğü astarlı çömleklerde en kalabalık grup uzun boyunlu çömleklerdir (Fig.7b: 3-8). Basit ağız kenarı uzun bir boyuna sahip bu çömleklerin boyun kısımları yuvarlak bir gövdeye bağlanmaktadır. Uzun dar ve uzun geniş boyunlu bu çömleklerin ağız kenarı genişlikleri 8 cm ile 20 cm arasında değişmektedir.

Çömlekler üzerinde kazıma/çizi ve baskı bezeme örnekleri sıklıkla görülmektedir. Bu bezemeler boyunsuz çömlekler (Fig.7a: 2) üzerinde görülmekle birlikte uzun boyunlu çömlekler üzerinde görülme sıklığı daha fazladır (Fig.7b:6 ve 8).

Değerlendirme ve Sonuç

Suriye-Kilikya geleneği olarak bölge geneline hâkim olan Koyu Yüzlü Perdahlı (Dark Faced Burnished Ware) çanak-çömleğin Kuzey Suriye içlerinden Anadolu'nun güneydoğusuna kadar yayılım gösterdiği bilinmektedir. Kuzey Suriye ve Çukurova'yı kapsayan coğrafyada Geç Neolitik süresince baskın bir grubu oluşturan KYPM'in köken sorunu hala tartışmalı olmakla birlikte bir dış etkiden ziyade iç dinamiklerle gelişimini tamamladığına inanılmaktadır. Türkiye'de Hatay sınırına yakın bir konumdaki Kuzey Suriye'nin bereketli ovalarından Rouj Basın'ın tanınmış Geç

Neolitik yerleşimi Tell el-Kerkh kazılarında saptanan örneklerin bunun köken olabileceği düşünülmektedir¹⁸. Özellikle MÖ 6. Bin yılın ikinci yarısında ortaya çıkan KYPM grubunun Halaf sürecinin sonuna kadar teknik açıdan geliştirilerek devam ettiği bazı Halaf yerleşimlerinden ele geçen örnekler vasıtasıyla bilinmektedir. Benzer şekilde Orta Anadolu'da Çatalhöyük kazısında çıkan koyu yüzlü parçaların Suriye/Kilikya kökenli olduğu söylenmiştir¹⁹. Hatta Batı Anadolu Bölgesi'nde Kalkolitik Çağ'a tarihlenen bazı merkezlerde ele geçen koyu yüzlü örneklerin Suriye/Kilikya'dan geldiği düşünülse de bu hipotezi kanıtlayan homojen bir bağlantı henüz bulunamamıştır.

Kırmızı/vişne çürüğü astarlı çanak-çömleğin Geç Neolitik Dönem'de Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz'in doğusundaki yayılımına bakıldığında, bölge genelinde *Amuq A* evresinden itibaren kullanıldığı bilinmektedir²⁰. Geç Neolitik Dönem içerisinde ağırlıklı olarak kullanılan gri/siyah astarlı mallar olsa da kırmızı/turuncu renk astarlı örnekler de bulunmaktadır *Amuq* projesi kapsamında elde edilen kırmızı astarlı örneklerin cidarı 8 ila 12 mm arasındadır. Örneklerin çoğunda ise ağız kısmı altına yapılan çıkıntı şeklinde kulplara rastlanmıştır. Parçaların genelinde Tell Cüdeyde'nin yukarısında bulunan kireç taşı çıkıntılarında bulunan kırmızı kil kullanılmıştır²¹. Braidwood bu örneklerin morfolojik açıdan koyu yüzlüler ile aynı olduğunu savunmuştur²². Hakemi Use'den de bildiğimiz derin çanaklar ve basit ağızlı çömlekler yaygın kap formları arasındadır.

Amuq B safhasında da KYPM, kırmızı/vişne çürüğü astarlı örneklerin gri/siyah astarlılara göre -sınırlı sayıda olsa da- devam ettiği görülmektedir. Ancak *Amuq A* evresine göre sayısının arttığı not edilmiştir. Bu evrede yapılan kırmızı astarlı örneklerin astar kalınlığı 0,03 ile 0,15 mm arasında ölçülmüştür²³. *Amuq B* safhasından sonra tanımlanan karışık dolgu içerisinde kırmızı-turuncu astarlı malzeme ile karşılaşmıştır. Bu evrede siyah astarlılar ile birlikte kırmızı-turuncu astarlıların kullanımında bir artış gözlenmiştir²⁴.

Tell Cüdeyde'de *Amuq B* evresinde koyu gri ya da siyah renk yerine kırmızı-kahverengi astarlı örnekleri görmek mümkündür²⁵. *Amuq B* evresinden sonra gelen ve "The First Mixed Range" olarak tanımlanan aralık Hakemi Use ile kronolojik açıdan çağdaş bir süreci temsil etmektedir. Bu aralık içerisinde de kırmızı/turuncu astarlı örneklerin sayısındaki artış göze batmaktadır. Bu örnekler ince cidarlı çok iyi perdahlı ve hatları çok belirgin kaplardan oluşmaktadır²⁶. Halaf'ın etkin olmaya başladığı ve farklı tiplerin görüldüğü *Amuq C* de bu tip çanak-çömleğin renginde koyu renklerin tercih edildiği ancak bunun dışında turuncu-kahverengi örneklerin var olduğu görülmektedir. Bu süreçten sonra kırmızı astarlı kapların sayısında bir azalma vardır.

Akdeniz Bölgesi'nin doğu kesiminde yer alan Mersin-Yumuktepe XXVII-XXVI tabakaları, KYPM grubunun en seçkin örneklerine sahiptir. Suriye'nin kuzeyinden itibaren görülen bu çanak-çömlek geleneğinin Anadolu'daki en önemli merkezi olan Yumuktepe'de KYPM içinde çömlek ve çanaklarda görülen bu malzemenin yüzeyi

¹⁸ Akkermans - Schwartz 2003, 135, fig. 4.20: 1-2,5.

¹⁹ Tekin 2017, 244.

²⁰ J. Braidwood - L. Braidwood 1960, 49.

²¹ J. Braidwood- L. Braidwood 1960, 49.

²² J. Braidwood - L. Braidwood 1960.

²³ J. Braidwood -L. Braidwood 1960, 73.

²⁴ J. Braidwood - L. Braidwood 1960, 106.

²⁵ J. Braidwood - L. Braidwood 1960, 73.

²⁶ J. Braidwood -L. Braidwood 1960, 106, lev. 13: 3,7,15.

pebemsidir ve hamurunda bol miktarda ince kum tanecikleri görülmektedir²⁷. Tarsus Gözlükule Neolitik Çağ'a ait tabakalarda KYPM grubu içinde kırmızıdan pembeye kadar değişen örnekler ile karşılaşmaktadır²⁸.

Amik Ovası dışında KYPM geleneğine ait bulguların Anadolu'nun güneydoğu kısmında görüldüğü bazı yerleşim yerlerinden tespit edilmiştir. Torosların güneyinden Suriye sınırına kadar bir alanı kaplayan bölgede önemli Neolitik merkezler çanak-çömlek geleneği hakkında veriler sağlamaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Yukarı Dicle Vadisi Geç Neolitik Dönem merkezlerin çanak-çömlek repertuarında KYPM grubu kırmızı astarlı örneklerin varlığı bilinmektedir. Ancak kırmızı/vişne çürüğü astarlı örnekler bölgenin bu kısmında oldukça sınırlıdır ve birkaç merkezde kaydedilmiştir. Bu alan Geç Neolitik Dönem'de Halaf'ın etkisi altındadır. Erken dönem çanak-çömlek üretiminde Hassuna/Samarra ve Halaf geleneği ile yapılmış örneklerle rastlamak mümkündür. Salat Camii Yanı'nda KYPM'in erken örneklerinin kullanıldığı görülmektedir²⁹. Bunun dışında Yukarı Dicle hattı boyunca KYPM grubuna ait örnekleri Çayönü, Kendale Hecala, Hakemi Use, Takyan Höyük³⁰ ve Til Huzur³¹ yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Daha çok Hassuna/Samarra ve sonrasında Halaf'ın etkinlik alanında bulunan bölgede yukarıda adı geçen yerleşimler ile Suriye-Kilikya'daki çağdaş kültürler ile yakın temas gözlenmektedir. Ancak birkaç yerleşimde bu grup içinde değerlendirilen kırmızı astarlı malzeme ile de karşılaşmıştır. Bunlar arasında bulunan ve Yukarı Dicle Vadisi içinde en erken koyu yüzlülerin bulunduğu Çayönü'nde yüzeyi pembemsi kırmızı astarlı örnekleri görmek mümkündür³². Bölgenin Aşağı Fırat Havzası'na bakıldığında ise Geç Neolitik Dönem'de daha çok Halaf etkisi ağır basmaktadır. Bu dönemde Karkamış ve Coba Höyük gibi yerleşim alanlarından KYPM grubuna ait bazı parçalar bilinse de kırmızı astarlı örneklerden ziyade gri/siyah astarlı örnekler ele geçmiştir. Kırmızı astarlı kaplar daha çok Domuztepe, Tell Kurdu gibi Halaf sürecini yansıtan merkezlerde de devamlılık göstermektedir.

Bu geleneğin çıkış noktası olarak kabul edilen Rouj Deltası'nda da benzer astarlı örnekler ile karşılaşmıştır. KYPM grubunun yalın ve sade örnekleri olarak kabul gören çanak-çömlek Kerkh 2 evresinde görülür. Kerkh kaplarından cidar kalınlığı ve yapım tekniği ile ayrılan KYPM basit kap formlarını yansıtmaktadır³³. Rouj 2c olarak tanımlanan ve MÖ 6600-6100 arasına denk gelen süreçte bölgede *Amuq B* safhasındakiler ile benzer kırmızı astarlı çanak-çömlek örnekleri görülmüştür³⁴. Suriye'nin kuzey kesiminde Balikh (Balık) Havzası'nda bulunan Tell Sabi Abyad yerleşiminde de kırmızı astarlı KYPM örneklerine açığa çıkartılmıştır. Operation I'de 7-1. tabakalarda ele geçirilen KYPM'nin ithal olduğu düşünülmektedir³⁵. KYPM örnekleri ayrıca Operation V'de (Balikh IIC) de az da olsa görülmektedir³⁶.

Hakemi Use, konumu ve arkeolojik buluntuları itibariyle geleneksel tanımda Yukarı Mezopotamya'nın "çekirdek" etki alanı içinde yer alsa da KYPM grubu kaplar Hakemi Use'nin etkileşim alanının batıya doğru genişlediğini göstermektedir.

²⁷ Balossi-Restelli 2006, 27.

²⁸ Mellink 1956.

²⁹ Miyake 2005 4.

³⁰ Kozbe 2013, 480.

³¹ Caneva 2011, 176, fig. 8-9.

³² M. Özdoğan - A. Özdoğan 1993, 89-96. Çayönü'nde bulunan bazı erken dönem üretim kaplarının KYPM benzediği ve bunların Amuq A-B örneklerini hatırlattığı düşünülmüştür.

³³ Odaka 2017, 62.

³⁴ Balossi-Restelli 2006, 148.

³⁵ Akkermans - Le Miere 1992.

³⁶ Akkermans - diğerleri 2006.

Dönemin en önemli su kaynaklarından biri olan Dicle Nehri kenarına kurulan yerleşim Yukarı Mezopotamya ve Kilikya'nın kesiştiği nokta da konumlanmıştır. Her iki kültür bölgesine ait çanak-çömleği bünyesinde toplayan Hakemi Use'deki KYPM, kırmızı/vişne çürüğü astarlı kapları kendine özgü yerel özellikler barındırmaktadır. Hassuna/Samarra çanak-çömlek yapımında ustalaşmış yerleşim sakinleri KYPM malzemesinde de aynı standart başarıyı yakalamışlardır. Bu kırmızı/vişne çürüğü astarlı örneklerin bu denli yoğun olması yerleşim sakinlerinin benimsedikleri bu geleneği kendilerine göre yorumladıklarının bir kanıtıdır. Bazı parçalar üzerinde yer alan kazıma/çizi ve baskı bezek örnekleri, yerleşimdeki en yoğun grubu oluşturan Standart Mal grubuna ait bezeme örnekleri ile paraleldir. Bu veri Suriye-Kilikya geleneği olan KYPM kapları üzerinde yerel özellikler uygulandığının bir diğer göstergesidir.

Hakemi Use'de yaklaşık 150 yıllık bir süreç ile temsil edilen Geç Neolitik Dönem içerisinde çanak-çömlek üretimi ile ilişkilendirilen fırınların bulunamamış olması üretim tekniğinin hangi koşullarda gerçekleştiğini anlamamızı güçleştirmektedir. Ancak bu denli yoğun olan malzeme, üretiminin belli bir alanda yapıldığını düşündürmektedir. Sonuç olarak; Hakemi Use'de incelenen KYPM, kırmızı/vişne çürüğü astarlı çanak-çömlek ile ilgili olarak maddeler halinde sıralanmıştır:

- KYPM kırmızı/vişne çürüğü kaplar, gri/siyah astarlı kaplar gibi Suriye-Kilikya ile olan ilişkilerin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.
- Bu örneklerin sayıca fazla olması, yerleşim sakinlerinin kendi beğeni ve tercihlerinin kap üretimine yansımaları olarak kabul edilebilir.
- Hassuna/Samarra çanak-çömleğini yerel olarak üreten Hakemi Use sakinlerinin, KYPM'nin gri/siyah seri grubu dışında kalan örneklerini de yerel olarak ürettiği anlaşılmaktadır.
- Kırmızı/vişne çürüğü astarlı örneklerin hem yapım hem de hamur özellikleri KYPM'nin diğer ana grupları ile bire bir aynıdır.
- Yukarı Dicle Vadisi içerisinde şu ana kadar sadece Haskemi Use yerleşiminde KYPM ve kırmızı/vişne çürüğü astarlı örneklerin kullanımının fazla olduğu dikkat çekmektedir.
- Diğer yerleşim yerlerine göre bu tip çanak-çömleğin yoğun olması Hakemi Use'nin Suriye-Kilikya Bölgesi ile daha fazla iletişim ve etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir.
- Özellikle çömlek formunda görülen kazı ve baskı bezeme motifleri standart malzemedeki örneklerle benzer bir üslup ile yapılmış ancak baskı ve kazıma bezekler daha itinalı olarak düzenlenmiştir.
- Hakemi Use'de kullanılan kırmızı astar renginin diğer bölgelere göre daha koyu olması Kilikya'da bulunana örnekler ile kıyaslandığında farklılık yaratmaktadır. Bu ton Kilikya'da daha pembemsi ya da turuncu olarak görülmektedir.
- Hakemi Use özelinde bulunan kırmızı/vişne çürüğü astarlı örneklerin hemen hemen hepsi aynı tonlarda astarlanmıştır.

KAYNAKÇA

Akkermans- Le Mière 1992

P. M. M. G. Akkermans- M. Le Mière, "The 1988 Excavations at Tell Sabi Abyad, A Later Neolithic Village in Northern Syria". *American Journal of Archaeology* 96, 1-22.

Akkermans- Schwartz, 2003

P. M. M. G Akkermans- G. M. Schwartz, *The Archaeology of Syria, from Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000-300 BC)*. Cambridge: Cambridge World Archaeology.

Akkermans v.d 2006

P. M. M. G., Akkermans- R. Cappers - C. Cavallo – O. Nieuwenhuys - B. Nilhamn - I. R. Otte, "Investigating the Early Pottery Neolithic of Northern Syria: New Evidence from Tell Sabi Abyad". *American Journal of Archaeology* 110/1, 123-156.

Balossi-Restelli 2006

F. Balossi-Restelli, *The Development of "Cultural Regions" in the Neolithic of the Near East, The Dark Faced Burnished Ware Horizon*. Oxford, 2006.

Braidwood- Braidwood 1960

R. J. Braidwood- L. Braidwood, *Excavations in the Plain Antioch I: The Earlier Assemblages: Phases A-J*. Chicago, 1960.

Caneva 2011

I. Caneva, "Til Huzur-Yayvantepe", *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research, The Tigris Basin*, Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm, İstanbul, Archaeology and Art Publications 2011, 173-184.

Cruells 2017

W. Cruells, "Transitions and their Chronologies in the Pottery Neolithic of the Near East", *Painting pots-Painting People Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia*. Eds. W. Cruells, I. Mateiciucová & O. Nieuwenhuys, Oxbow Books, 2017, 11-29.

İlhan 2023a

F. İlhan, "Hakemi Use'den Koyu Yüzlü Perdah Bezemeli Bir Kâse Üzerine Değerlendirme". *Neuşehir Hacıbektâş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/2, 791-800.

İlhan 2023b

F. İlhan, Hakemi Use'nin Geç Neolitik Çanak Çömleği ve Yukarı Mezopotamya'daki Konumu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara 2023.

Le Mière- Nieuwenhuys 1996

M. Le Mière- O. P. Nieuwenhuys, "The Prehistoric Pottery", *Tell Sabi Abyad Late Neolithic Settlement Report on the Excavation of the University of Amsterdam (1988) and the National Museum of Antiquities Leiden (1991-1993) in Syria*, Ed. P. M. M. G. Akkermans , The University of Chicago Press, 119-284.

Le Mière 2017

M. Le Mière, "The Earliest Pottery of West Asia: Questions Concerning Causes and

Consequences". *The Emergence of Pottery in West Asia*, Ed. A. Tsuneki, O. Nieuwenhuys & S. Campbell, Oxford, 2017, 19-26.

Le Mière v.d. 2017

M. Le Mière- M. Özbaşaran- M. Picon, "Dark and Light Colour in Early Eastern Pottery: from Technique to Decoration", *Painting Pots-Painting People Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia*, Eds. W. Cruells, I. Mateiciucová & O. Nieuwenhuys, Oxford, 2017, 30-37.

Mellink 1956

M. J. Mellink, "Neolithic and Chalcolithic Pottery, in Excavation at Gözlü Kule", *Tarsus Vol II. From Neolithic through the Bronze Age* Ed. Goldman H., New Jersey.

Miyake 2005

Y. Miyake, "Archaeological Survey at Salat Camii Yanı A Pottery Neolithic Site in the Tigris Valley, Southeast Turkey". *Anatolica XXXI*, 1-17.

Nieuwenhuys 2007

O. P. Nieuwenhuys, *Plain and Painted Pottery, The Rise of Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamia Plains*. Turnhout, 2007.

Nieuwenhuys v.d. 2015

O. P. Nieuwenhuys – M. Roffet-Salque - R. P. Evershed - P.M.M.G. Akkermans - A. Russel, "Tracing Pottery Use and Emergence of Secondary Product Exploitation Through Lipid Residue Analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)". *Journal of Archaeological Science* 64, 54-66.

Petrova- Tekin 2023

N. Petrova- H. Tekin, "A Technology Study on the Late Neolithic Pottery of Hakemi Use Southeastern Türkiye". *Anadolu Araştırmaları* 29, 1-29.

Tekin 2004

H. Tekin, "Yukarı Dicle Vadisi'nde Bir Hassuna/Samarra Yerleşimi; Hakemi Use". *I. ve II. Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu*, Ed. Z. Ç. Ögün, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2004, 263-273.

Tekin 2006

H. Tekin, "The Late Neolithic Pottery Tradition of Southeastern Anatolia and its Vicinity", *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, April 3-8 2006-Madrid*, Eds, J. M. Córdoba, M. Molist, M. C. P. rez, I. Rubio, S. Martinez, Madrid. Uam Ediciones 2006, 257-270.

Tekin 2007

H. Tekin, "Hakemi Use: Güneydoğu Anadolu'da Son Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Merkez", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, Ed. M. Özdoğan & N. Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, 47-56.

Tsuneki - Miyake 1996

A. Tsuneki - Y. Miyake, "The Earliest Pottery Sequence of the Levant: New Data from Tell el Kerkh 2, Northern Syria". *Paléorient*, 22/1, 109-123.

Kozbe 2013

G. Kozbe, "The Late Neolithic in the Şırnak Area (Southeast Turkey)", *Interpreting The Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, Eds. O. P. Nieuwenhuyse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans & J. Rogasch, Brepols Publishers Turnhout 2013, 479-491.

Özdoğan- Özdoğan 1993

M. Özdoğan- A. Özdoğan, "Pre-Halafian Pottery of Southeastern Anatolia with Special Reference to Çayönü Sequence" *Between the Rivers and Over the Mountains: A. Palmieri Dedicata. Roma: Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche*, Eds. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae & M. Mellink Università Di Roma "La Sapienza", 1993, 87-103.

Odaka 2017

T. Odaka, "The Emergence of Pottery in Northern Levant: A recent View from Tell el-Kerkh", *The Emergence of Pottery in West Asia*, Eds. A. Tsuneki, O. Nieuwenhuyse & S. Campbell, Oxbow Books, 2017, 59-58.

Seyitömer Höyük'te Ele Geçirilen Bir Grup Hayvan Figürlü Boncuk Üzerine Değerlendirme

Evaluation of a Group of Animal Shaped Beads from Seyitömer Höyük

Nazan ÜNAN*

Özet

Seyitömer Höyük, Kütahya ilinin kuzeybatısında yer almaktadır. Günümüzde kömür işletmesi sahası içinde yer alan Höyük'te gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, höyüğün etkilediği alanda bulunan kömür rezervine ulaşmak amacıyla yapılmıştır. Kurtarma kazısı kapsamında yapılan kazılara 1989 yılında başlanılmış ve aralıklarla 2021 yılı sonuna kadar sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda Höyük'te Erken Tunç Çağı II'den Roma Dönemine kadar toplam 6 tabaka tespit edilmiştir. Makalenin konusunu Erken Tunç Çağı III Dönemi'ne tarihlendirilen V/B evresinde açığa çıkarılan yönetici yapısının ana odasında ele geçirilen bir grup boncuk oluşturmaktadır. Söz konusu boncuklar, fayans olarak isimlendirilen malzemeden üretilmişlerdir. Toplamda 14 adet olduğu tespit edilen boncuklar, hayvan figürlüdür. Bu boncukların 8 adedi koç, 5 adedi ördek ve 1 adedi de tanımlanamayan bir hayvan biçiminde stilize tasvir edilmiştir. Çalışmada, boncuklar detaylı olarak tanıtılmış ve büyük bir kısmının benzerleri, Mezopotamya ve Suriye'de yer alan yerleşim ve mezarlıklarda ele geçirildiği tespit edilmiştir. MÖ 3. Bin yılın ikinci yarısına tarihlendirilen figürlü boncukların ışığında Seyitömer Höyüğünün konumuna ve uzak mesafeli ticaret içindeki yerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağı, İç Batı Anadolu, Seyitömer Höyük, figürlü boncuklar, ticaret

Abstract

Seyitömer Höyük is located in the northwest of Kütahya province. The archaeological excavations at the mound, which is now located within the coal mining area, were carried out in order to reach the coal reserves in the area affected by the mound. The excavations within the scope of salvage excavations started in 1989 and continued intermittently until the end of 2021. As a result of these excavations, a total of 6 levels were identified from the Early Bronze Age II to the Roman Period. The subject of this article is a group of beads recovered from the main room of the administrator building unearthed in Phase V/B of the Early Bronze Age III. These beads were produced from a material called, faience. The beads, of which there are 14 in total, have animal figures. Eight of these beads are stylized as rams, five as ducks and one as an unidentified animal. In the study, the beads were introduced and it was determined that most of them were found in settlements and cemeteries in Mesopotamia and Syria. In the light of the figured beads dated to the second half of the 3rd millennium BC, the location of Seyitömer Höyük and its place in long-distance trade are discussed.

Keywords: Early Bronze Age, Central West Anatolia, Seyitömer Höyük, figured beads, trade

Kütahya ilinin 25 km kuzeydoğusunda bulunan Seyitömer Höyük, 150x140m ölçülerindedir. Kömür rezerv sahası içerisinde kalan höyüğün etkilediği alanda bulunan kömür rezervinin kullanılabilir duruma getirilmesi amacıyla 1989-2021 yılları arasında kesintilerle kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. 2019-2021 yılları yapılan çalışmalara dayanarak Höyük'te tabakalanma şu şekildedir: I- Roma

* Dr. Öğr. Gör, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, GSMYO, Eser Koruma Bölümü, Kütahya.

 0000-0001-65-17-9441 | nazan.unan@dpu.edu.tr

Dönemi, II- Helenistik Dönem (A, B), III- Demir Çağı (A, B), IV- Orta Tunç Çağı (A, B, C), V- Erken Tunç Çağı III (A, B, C, D), VI- Erken Erken Tunç Çağı IIIA, VI/A-D- Erken Tunç Çağı II. Seyitömer Höyük'te Erken Tunç Çağı II yerleşiminin A, B, C ve D olmak üzere dört evreli olduğu tespit edilmiştir¹.

Çalışmanın konusunu oluşturan figürlü boncuklar, Seyitömer Höyük V/B evresi'nde höyüğün güneybatısında saray kompleksi olarak adlandırılan yönetici yapısının ana odasında çanak içinde ele geçirilmiştir (Fig. 1). Bu yapı, bir ana oda, bunun önünde bir ön oda ve etrafındaki çok sayıdaki depo odasından oluşmaktadır². Saray kompleksinde toplam 13 oda yer almaktadır. Bu odalarda, 1'i ana oda ve 4'ü küçük odada olmak üzere toplam 5 adet boğa başlı ocak bulunmaktadır. Oda içlerinde yer alan boğa başlı ocaklara dayanarak bu odaların yaşam alanı diğer odaların ise depo odası olduğu düşünülmektedir³. Saray olduğu düşünülen yapının oldukça büyük bir alanı kapsadığı, dolayısıyla sadece buluntuları bağlamında değil aynı zamanda mimari anıtsallığı ile de önemli bir yapıyı işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ayırt edici yapısal niteliklerinin yanı sıra diğer mekanlarda karşılaşılmayan, değerli ve sıra dışı buluntuları nedeniyle bu yapı kompleksinin diğer yapılardan ayrıcalıklı bir kullanım gördüğü önerilebilir. Kompleksin ana odasında çanak çömlek buluntularının yanı sıra altın, gümüş ve bronzdan yapılmış saç iğneleri, kolye, rozet gibi takılar, boncuklar ve Mezopotamya kökenli 10 adet Akad silindir mührü gibi oldukça önemli buluntular tespit edilmiştir⁴.

Fig. 1. Boncukların buluntu durumu

¹ Bilgen 2008, 321-332; Bilgen vd. 2014, 349-360; Ünan vd. 2021, 3; Ünan 2022, 1-19.

² Bilgen vd. 2015, 122, 140.

³ Ünan 2015, 78.

⁴ Bilgen - Savrum Kortanoğlu 2017, 34.

Söz konusu yönetici yapısının ana odasında bulunan bir çanağın içinden 14 adet fayans⁵ hayvan figürlü boncuk ele geçirilmiştir. Boncukların 8 adedi koç, 5 adedi ördek ve 1 adedi de tanımlanamayan bir hayvan biçiminde stilize tasvir edilmiştir (Fig. 2).

Fig. 2: Figürlü boncukların toplu fotoğrafı

Koç figürlü boncuklar, 1,4 ile 1,9 cm arasında yüksekliğinde, 1,6 ile 1,9 cm uzunluğunda ve 0,4 ile 1 cm arasında değişen genişlikte. Boncuklar, üçgen kesitli gövdeli, sağa dönük başın üzerinde öne doğru, kıvrımlı boynuz çıkıntıları bulunmaktadır. Ayaklar, kuyruk ve gövde hafif sivriltilerek şematik olarak belirtilmiştir. Gövde üzerinde yukarıdan aşağıya doğru uzanan ortalama 0,20 cm çapında ip deliği bulunmaktadır. Bu boncukların yüzeyinde yeşil ve kırmızı renkte sır kalıntıları tespit edilmiştir (Fig. 3a).

Ördek figürlü boncuklar, 0,8 ile 1,2 cm yüksekliğinde, 1,4 ile 1,7 cm uzunluğunda ve 0,7 ile 1,1 cm arasında değişen genişlikte. Söz konusu boncuklar, basık oval gövdeli, "s" kıvrımlı olarak belirtilen boyun sivriltilmiş baş ile bitirilmiştir. Gövde ortasında üst kısımda 0,10 cm çapında dikey ip deliği bulunmaktadır. Boncukların bir kısmında gövde üzerinde kırmızı renkte sır kalıntıları bulunmaktadır (Fig. 3b).

1 adet hayvan figürlü boncuk ise 1 cm yüksekliğinde, 2,6 cm uzunluğunda ve 1 cm genişliğindedir. Üçgen kesitli gövdeye sahip, öne doğru çıkıntılı sivri sonlanan başın üzerinde geriye yatık iki adet kulak çıkıntısı belirtilmiştir. Figürün arka kısmında gövdeden devam ederek uzayan ve sivri bir biçimde sonlanan kuyruk belirtilmiştir. Gövde üzerinde yukarıdan aşağıya uzanan 0,15 cm çapında ip deliği bulunmaktadır. Bu boncuğun yüzeyinde kırmızı renkte sır kalıntısı tespit edilmiştir (Fig. 3c).

⁵ Fayans, çok ince öğütülmüş, küçük bir miktar alkali (soda), kireç veya ikisi ile beraber kaynaştırılmış kuvars parçalarıdır. Fayansın yüzeyi sırlıdır. Sır ise fayansın yüzeyine uygulanan cam katmanıdır. Bkz. Dardeniz - Öztan 2020, 840.

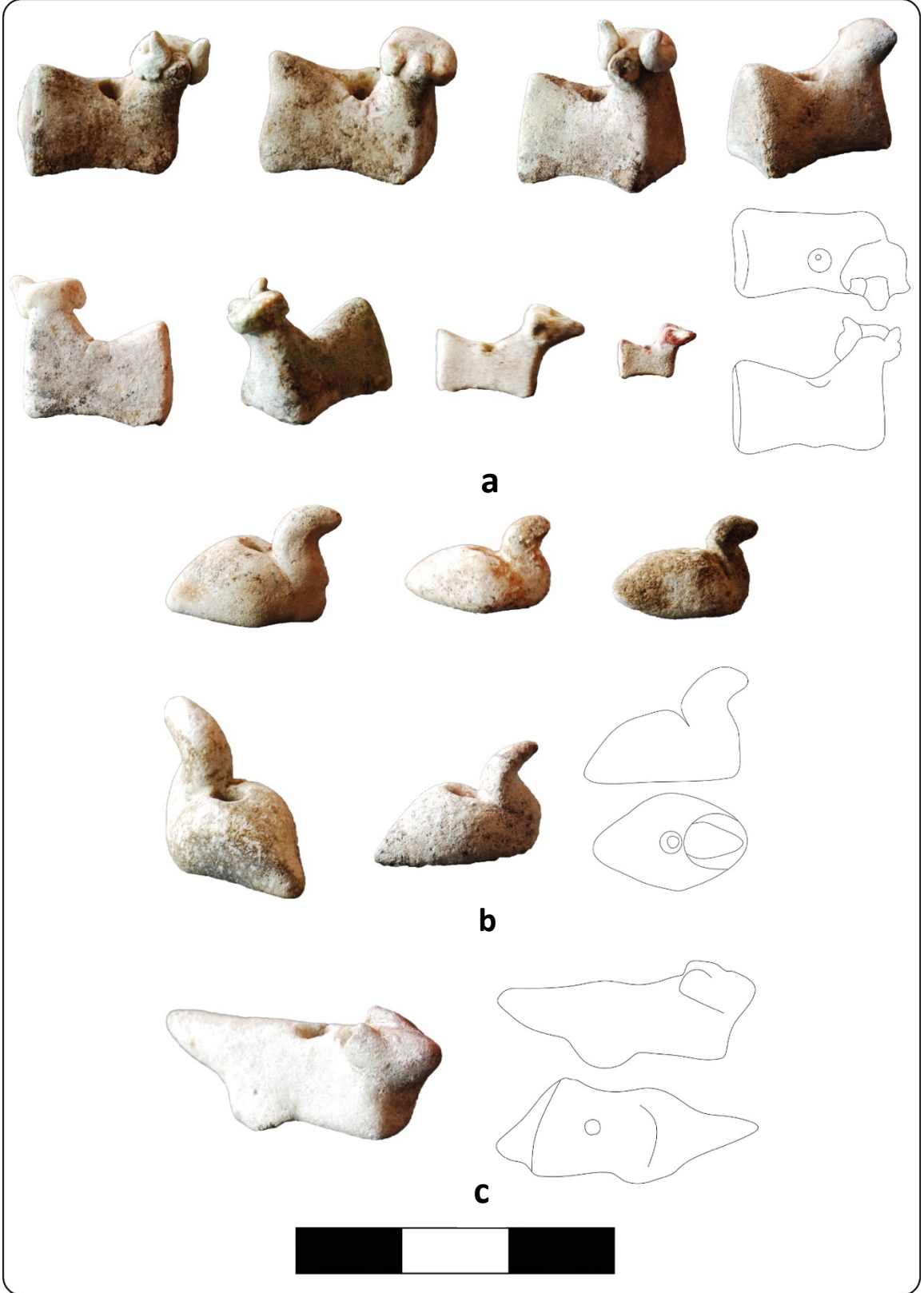

Fig. 3. Seyitömer Höyük, Hayvan Figürlü Boncuklar

Fayans, Yakındoğu ve Mısır'da muhtemelen eş zamanlı olarak MÖ 4. bin yıl'da üretilmeye başlanılmış ve bu üretim Roma Dönemi'ne kadar sürmüştür. Boncuk,

amulet, kakma parçaları, figürin ve vazo yapımı için kullanılan fayanslarda özellikle mavi ve yeşilin tonları sır renklerini oluşturmaktadır⁶.

Figürlü boncukların erken örnekleri Tell Brak'ta Jemdet Nasr Dönemi'nde karşımıza çıkmaktadır. Bu boncuklar ördek, kurbağa, aslan, boğa, köpek gibi çeşitli hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Taş veya kemikten üretilen bu figürlerin bir kısmının yan yüzü, bir kısmının ise alt tarafı düzleştirilmiştir ve bu kısımda mühür baskısı gibi kullanıldığını işaret eden semboller yer almaktadır. Alt yüzü düzleştirilen örneklerin bir kısmında yatay ip deliği bulunmaktadır ve bu objeler amulet olarak adlandırılmışlardır⁷. Tell Brak'ta benzer figürlerin kullanımı Uruk ve Geç Uruk Dönemi'nde de devam etmektedir⁸.

Ördek biçimli boncuğun benzeri Tell Brak'ta MÖ 3. Binyılın geç safhasına tarihlendirilmiştir⁹. Tell al-Raga'i'de bulunan hayvan figürlü boncuk ise MÖ 3. binyılın ortasına tarihlendirilmiştir¹⁰. Ördek biçimli fayans bir boncuk Kish Mezarlığı'nda bulunmuş ve MÖ 2350-2150 tarih aralığına verilmiştir¹¹.

Hayvan figürlü boncukların en fazla örneğinin ele geçirildiği yer ise Tell Bia Mezarlarıdır. Tell Bia 24/49:5 mezarında frit ördek ve koç figürlü boncuklar¹², 24/49:8 mezarında ördek, koç ve hayvan figürlü boncukların benzerleri ele geçirilmiştir¹³. Tell Bia'da bu boncuklar, Akad Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

Anadolu'da hayvan figürlü boncukların benzeri ele geçmemiş olmasına rağmen fayans boncukların bulunduğu merkezler arasında ETÇ I'de Başur Höyük¹⁴, Birecik Mezarlığı¹⁵ ve Hacınebi Mezarlığı¹⁶, ETÇ II-III'te Girnevaz Mezarlığı¹⁷, İkiztepe¹⁸ ile ETÇ III'te Troya¹⁹, Achemhöyük²⁰, Alacahöyük D mezarı²¹, Resuloğlu²² ve Kalinkaya Mezarlığı²³, Oylum Höyük Mezarlığı²⁴, Tarsus-Gözkule²⁵ yer alır (Fig. 4).

⁶ Dardeniz - Öztan 2020, 841.

⁷ Mallowan 1947, 66, 72, Pl. XI/1-5, Pl. XII/1-4, Pl. XIII/1-10, Pl. XIV/18-40.

⁸ Mallowan 1947, Pl. XLV; Emberling vd 1999, 6, Fig. 9/c.

⁹ Matthews 2003, Fig. 5.82/4.

¹⁰ Curvers - Schwartz 1990, 14, Fig. 16/2.

¹¹ Mackay 1929, Pl. LX/13.

¹² Strommenger-Kohlmeyer 1998, Taf. 41, 24/49:5/c, f, g.

¹³ Strommenger-Kohlmeyer 1998, Taf. 45, 24/49:8/2, 5, 7-10.

¹⁴ Sağlamtimur vd. 2003, 4, Fig. 3.

¹⁵ Sertok - Ergeç 1999, 87-101.

¹⁶ Stein 1998, 184.

¹⁷ Erkanal 1990, 268.

¹⁸ Bilgi 1984, 57.

¹⁹ Schliemann 1881, 514, Nr. 606-738/730; Sazcı 2007, 413, 414.

²⁰ Dardeniz - Öztan 2020, 878, Res. 9a.

²¹ Koşay 1951, Lev. CLVI.

²² Yıldırım 2006, 13, Fig. 18/a.

²³ Zimmermann 2007, 72, Fig. 8.

²⁴ Ensert 1995, 76, 77, Lev. 47a/2.

²⁵ Goldmann 1956, 453/2.

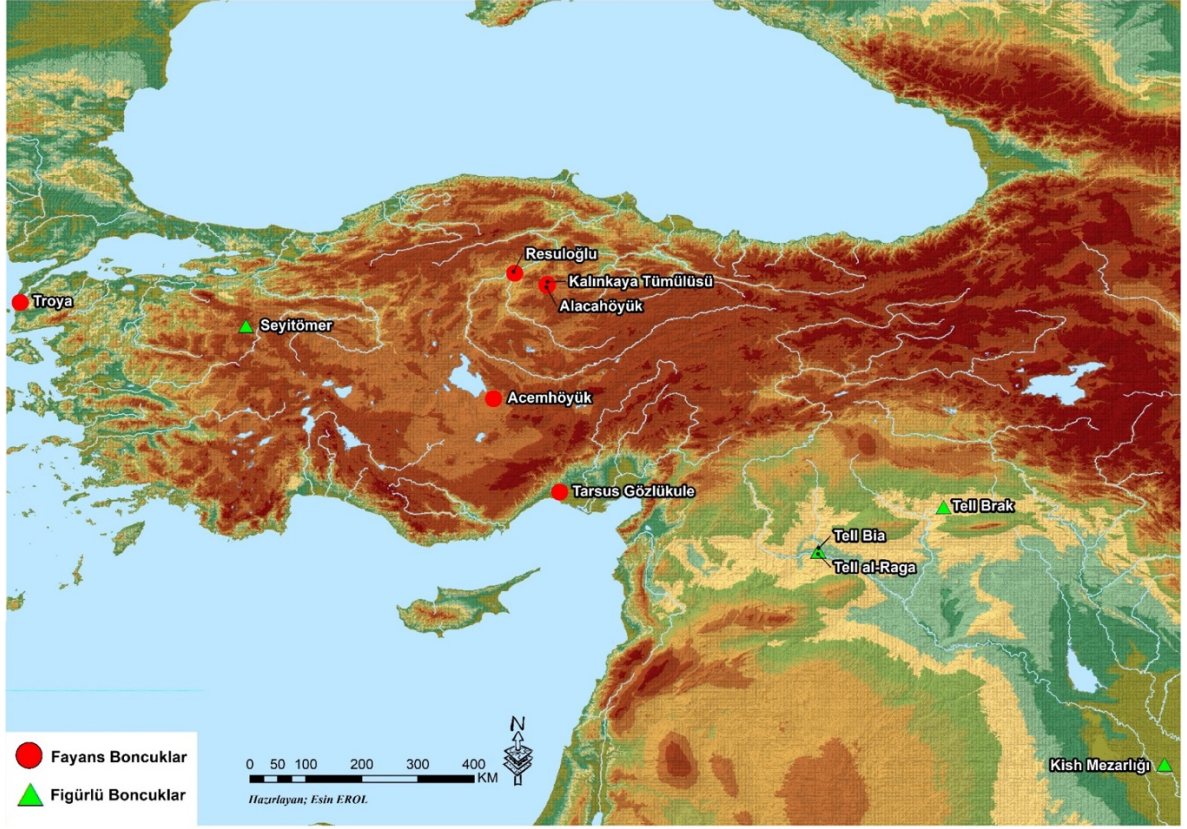

Fig. 4. Hayvan figürlü boncuklar ve Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda fayans boncukların bulunduğu merkezler

Değerlendirme ve Sonuç

Seyitömer Höyük'te figürlü boncukların ele geçirildiği V/B Tabakası'ndan alınan ahşap örnek üzerinde yapılan radyokarbon yaş tayini sonucu %95,4 olasılıkla MÖ 2450-2200 tarihini vermektedir²⁶. Yerleşimde bulunan, hayvan figürlü boncukların benzerlerinin Mezopotamya ve Suriye'de yer alan yerleşim ve mezarlıklardan ele geçtiği tespit edilmiş ve bu örnekler MÖ 3. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmişlerdir. Bu tarih de Seyitömer Höyük V/B tabakası ile uyum göstermektedir.

Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda büyük bir kısmı mezarlıklardan elde edilen az sayıda merkezde fayans boncuk/buluntu ele geçirilmiştir. Bu dönemde fayansın Anadolu'da üretildiğine dair bir kanıt da bulunmamaktadır. Seyitömer Höyük'te de sözü edilen hayvan figürlü boncuklar, bir grup fayans boncuk ve fayans silindir mühürler V/B evresi'nde yöneticiye ait bir yapının ana odasında bir çanak içinden ele geçmiştir. Boncuklar gibi fayanstaki üretilen silindir mühürlerin de Mezopotamya ile olan bağlantıları daha önce ortaya konulmuştur²⁷. Seyitömer Höyük'te ele geçirilen bu özel buluntu grubunun yönetici yapısının ana odasında bulunması ve çanak içinde muhafaza edilmesi yerleşimde elitlerin varlığına işaret etmesi açısından da önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu boncukların yönetici yapısı içinde bulunan silindir

²⁶ TÜBİTAK-MAM Laboratuvarı, Analiz No: 2098. Kalibrasyon OxCal Online 4.4 programı ile elde edilmiştir. Radyokarbon analizleri Pamukkale Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Proje No: 2021ARKE001.

²⁷ Okatan 2019.

mühürler gibi kara ticareti²⁸ aracığı ile Seyitömer Höyük'e ulaşmış olduğu düşünülmektedir. Bu durumda kuzey Irak'taki Kish ile Kuzey Suriye'de yer alan Tell Bia, Tell al-Raga'i ve Tell Brak'ın tüccarlarıyla Seyitömerli tüccarlar arasında ticari birtakım ortaklıkların kurulmuş olabileceğini söylemek mümkündür.

Bu bulguların yanı sıra Seyitömer Höyük'te Erken Tunç Çağı III'e tarihlendirilen taş takı kalıpları²⁹, terazi ağırlıkları³⁰, Suriye Şişeleri ve kadehler³¹ uzak mesafeli ticaretin diğer göstergeleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla Seyitömer Höyüğü'nün, Mezopotamya'dan Anadolu'nun kuzeybatısına ulaşan yolların kesiştiği noktada yer alan ticaretin önemli uğrak noktalarından biri olduğu açıktır.

---

²⁸ Şahoğlu 2005; Efe 2007; Oğuzhanoglu 2019.

²⁹ Ünan - Ünan 2020, 37-53.

³⁰ Ünan 2022, 33-47.

³¹ Ünan 2023.

KAYNAKÇA

- A. N. Bilgen, "Seyitömer Höyüğü 2006 Yılı Kazısı", 29. KST, Cilt: 1, Ankara, 2008, 321-332.
- A. N. Bilgen - Z. Bilgen - S. Çırakoğlu, "Erken Tunç Çağı Yerleşimi V. Tabaka", *Seyitömer Höyük I*, (Ed.) A. N. Bilgen, İstanbul, 2015, 119-186.
- A. N. Bilgen - G. Coşkun - Z. Bilgen - N. Ünan - S. Silek - S. Çırakoğlu - F.Ç. Özcan - A. Kuru - Z. Erdinç, "Seyitömer Höyüğü 2012 Yılı Kazısı", 35. KST, Cilt: 1, Ankara, 2014, 349-360.
- A. N. Bilgen - M. Savrum-Kortanoğlu, "Seyitömer Höyük'te Bir İlk Tunç Çağ III Yapısına Dair Gözlemler", *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan*, (Ed.) G. Coşkun, Ankara, 2017, 31-42.
- E. Mackay, *A Sumerian Palace and the "A" Cemetery at Kish*, Mesopotamia, Chicago, 1929.
- E. Strommenger - K. Kohlmeyer, *Tall Bia/Tuttul I*, Die Altorientalischer Bestatungen, Saarbrücken, 1998.
- G. Emberling - J. Cheng - T. E. Larsen - H. Pittman - T. B. B. Skuldboel - J. Weber - H. T. Wright, "Excavations at Tell Brak 1998: Preliminary Report", *Iraq*, Vol. 61, 1999, 1-41.
- G. Dardeniz - A. Öztan, "Acemhöyük Fayans ve Frit Eserleri", *Belleten*, Cilt: 84, Sayı: 301, 2020, 837-886.
- G. Sazcı, *The Treasures of Troia*, İstanbul, 2007.
- G. J. Stein, "1996 Excavations at Hacinebi Tepe", XIX. KST, Cilt. 1, Ankara, 1998, 179-208.
- H. Sağlamtimur - G. Dardeniz - E. L. Baysal, "Travel of faience beads and metal Pins: Evidence of long-distance trade in early Bronze Age I (3100-2900 BCE) Başur Höyük, Türkiye", *Journal of Archaeological Science: Reports* 52, 1-12, 2023.
- H. Erkanal, "1988 Girnevas Kazıları", XI. KST, Cilt. 1, Ankara, 1990, 261-274.
- H. K. Ensert, "Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1995.
- H. Z. Koşay, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara, 1951.
- H. Goldmann, *Excavations at Gözülü Kule, Tarsus. Volume II. From the Neolithic trough the Bronze Age*, Princeton, 1956.
- H. Schliemann, *Ilios Stadt und Land der Trojaner*, Leipzig, 1881.
- H. H. Curvers - G. M. Schwartz, "Excavations at Tell al-Ragā'i: A Small Rural Site of Early Urban Northern Mesopotamia", *American Journal of Archaeology*, Vol. 94, 1990, 3-23.
- M. E. L. Mallowan, "Excavations at Brak and Chagar Bazar" *Iraq*, Vol. 9, 1947, 1-259+İ-IV.
- M. H. Okatan, *Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı III Silindir Mühürleri*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- N. Ünan, "İç Batı Anadolu'da Yeni Bir Ticaret Merkezi: Seyitömer Höyük'ten Bir Grup Terazi Ağırlığı", *Seyitömer Höyük Kurtarma Kazısı 1989-2021*, (Ed.) S. Ünan, Ankara, 2022, 33-47.

- N. Ünan, “Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı III Ocakları”, *TÜBA-AR* 17, 2015, 73-82.
- N. Ünan, *Seyitömer Höyük VI. Tabaka Mimarisi ve Çanak Çömleği*, Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2023.
- Ö. Bilgi, “İkiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları”, *VI. KST*, Ankara, 1984, 55-64.
- R. Matthews, “A Chiefdom on the Northern Plains Early Third-millennium Investigations: the Ninivite 5 Period”, *Excavations at Tell Brak, Vol. 4: Exploring an Upper Mesopotamian regional centre, 1994-1996*, (Ed.) R. Matthews, UK, 2003.
- S. Ünan - N. Ünan, “Stone Jewelry Moulds from Seyitömer Höyük”, *TALANTA LII*, 2020, 37-53.
- S. Ünan-N. Ünan- H. Bilgiç-M. Andaç, “Seyitömer Kurtarma Kazısı 2020 Yılı Çalışmaları”, *Kütahya Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Araştırmaları*, (Ed.) S. Ünan, Sayı VIII, Ankara, 2021, 1-19.
- S. Ünan, “Seyitömer Höyük Kurtarma Kazısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1989-2021)”, *Seyitömer Höyük Kurtarma Kazısı 1989-2021*, (Ed.) S. Ünan, Ankara, 2022, 1-19.
- T. Yıldırım, “An Early Bronze Age Cemetery at Resuloğlu, Near Uğurludağ, Çorum. A Preliminary Report of the Archeological Work Carried Out Between Years 2003-2005”, *Anatolia Antiqua XIV*, 1-14, 2006.
- T. Zimmermann, “Anatolia as a Bridge from North to South? Recent Research in the Hatti Heartland”, *Anatolian Studies*, Vol. 57, 65-75, 2007.
- T. Efe, “The Theories of the ‘Great Caravan Route’ between Cilicia and Troy: the Early Bronze Age III period in inland western Anatolia”, *Anatolian Studies*, 27, 2007, 47-64.
- U. Oğuzhanoglu, “Büyük Menderes’ten Denize Uzanan Yollar: Güneybatı Anadolu Erken Tunç Çağı Bağlamında Yeni Gözlemler”, *ANADOLU/ANATOLIA*, Ek Dizi I, 4, 2019, 101-114.
- V. Şahoğlu, “The Anatolian Trade Network and the İzmir Region During the Early Bronze Age”, *Oxford Journal of Archaeology*, 24/4, 2005, 339-361.

Kura-Aras Seramiğinin Bezeme Repertuarına İşlevsel ve Estetik Yaklaşımlar: Erzurum Yöresi Spiral Motifi Üzerine Gözlemler (*)

*Functional and Aesthetic Approaches to the Decorative Repertoire of Kura-Aras
Pottery: Observations on the Spiral Motif in the Erzurum Region*

Mehmet IŞIKLI* – Gülşah ÖZTÜRK**

Özet

Günümüzden yaklaşık 6500 yıl önce ilk olarak Kafkasya'nın güneyinde ve daha sonra göç ve kültürel etkileşim yoluyla Toros, Kafkas ve Zagros dağ sıralarının yaylalarından Levant kıyılarına kadar çok geniş bir yayılma sahip olan Kura Aras Kültürü Yakınoğu Arkeolojisinde özellikli bir yere sahiptir. Bu kültürün taşıyıcısı olan halkların çamur-dal örgü ve kerpiçten yapılmış yuvarlak, kare ve dikdörtgen planlı evleri; antropomorfik ve zoomorfik sabit ve taşınabilir ocakları, kilden insan hayvan figürinleri, standartlaşmış kemik, obsidyen ve taş aletleri, sınırlı sayıdaki metal objeleri, hiçbir statü göstergesi içermeyen standart nitelikteki mezarları ve kendine özgü özellikler taşıyan çanak çömlek gelenekleri ile tanınmaktadır. Kura-Aras Kültürünün ortak kültürel kimliğini temsil eden bu unsurlar içerisinde kuşkusuz kültürün seramik geleneği ve bezeme repertuarı önemli bir yere sahiptir. Kültüre dair birçok hikâyenin başrol oyuncusu bu seramiklerdir. Ev tipi bir organizasyon ile üretilen bu seramikler el ile şekillendirilmiş ve kırmızı-siyah renk kontrastına sahiptir. Yüzeylerinde bazen çeşitli geometrik şekiller ve figüratif tasarımlar barındıran bu seramikler bölgesel unsurlarla zenginleşen bir bezeme repertuarına sahiptir. Bu bezeme repertuarları birçok bakımdan bölgesel nitelik taşımalarının yanında kültürün temsilcisi halkların beğeni ve estetik yönlerini de yansıtmaktadır. Bu makale Erzurum Yöresi Kura-Aras seramik bezeme repertuarı içerisinde bölgesel ve özel bir motif olduğunu düşündüğümüz spiral motifin bölgesel ölçekte bir dizi gözlemlerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu Bölgesi, Kura-Aras Kültürü, Seramik, Bezeme, Spiral

Abstract

Approximately 6500 years ago, the Kura-Araxes people, who had a wide spread, first in the south of the Caucasus and then, through migration and cultural interaction, from the plateaus of the Taurus, Caucasus and Zagros mountain ranges to the Levant coast, made of mud-braided and adobe bricks, round, square and rectangular houses; They are known for their anthropomorphic and zoomorphic portable hearths and figurines, standardized bone, obsidian and stone tools, a limited repertoire of metal objects, tombs without any status indicators, and pottery traditions. Among these elements that represent the common cultural identity of the Kura-Aras Culture, the ceramic tradition and decoration repertoire of the culture undoubtedly have an important place. These ceramics, produced by a home-style organization, are shaped by hand and have a red-black color contrast. These ceramics, which sometimes contain various geometric shapes and figurative designs on their surfaces, have a decoration repertoire enriched with regional elements. This article contains a series of regional observations of the spiral motif, which we think is a regional motif within the Kura-Aras ceramic decoration repertoire of the Erzurum Region.

Keywords: Eastern Anatolia Region, Kura-Araxes Culture, Ceramic, Decoration, Spiral

(*) Bu makale "Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Seramik Bezemelerinin Analizi ve Göstergibilimsel Açından İncelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bu Doktora Tez çalışması, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince (Proje Numarası: SDK-2021-9204) ve Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından Desteklenmiştir.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum.

© 0000-0001-6205-4117 | misikli@gmail.com

** Doktorant, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum.

© 0000-0002-9033-5095 | gulsahoztrk1@gmail.com

Giriş

Arkeolojinin en temel veri grubu hemen her dönem için hiç tartışmasız seramiklerdir. Üretim teknolojisinden işlevselliğine, buluntu konteksinden üzerindeki bezemeye kadar seramiğe dair birçok detay ait oldukları toplumlar hakkında bize sayısız bilgiyi ve hikâyeyi sunar. Yazının henüz kullanılmadığı Geç Prehistorik ve Protohistorik kültürlerde seramikler “dilsiz toplumların” aynası olması bakımından en az yazı kadar önemlidir. Seramikler sosyo-kültürel yaşamın her anına ortaklık ve tanıklık ettiği için arkeolojik çalışmalarda da en fazla ilgilenilen üzerinde çalışılan malzeme grubunu oluşturmaktadır. Neolitik dönem insanının kilden kap kaçak yapmaya başlamasıyla birlikte varoluşsal bazı dürtülerin¹ de sürece dahil olması günümüzdeki seramik sanatının temellerinin atılmasını sağlamıştır. Böylelikle her kültür zaman içerisinde kendi seramik form ve bezeme repertuvarını yaratmış, zaman zaman bölgeler ve kültürler arası iletişim ve etkileşimler sayesinde seramikler olabildiğince çeşitlenmiştir. Diğer yandan bazen de şaşırtıcı derecede - olasılıkla coğrafyanın da bir sonucu olarak- tutuculuk nedeniyle seramiklerin asla kendi geleneğinin dışına çıkamadığı da görülmüştür.

Şüphesiz seramikler ile ilgili en dikkat çekici detay onların bezemelerine dairdir. Bazı uzmanlara göre bu bezemeler anlaşılması zor bir dilde antik toplulukların öyküsünü anlatmaktadır bize. Yörelere göre farklılık gösteren bezemeler de bu dilin farklı lehçeleridir. Bölgeselleşen bezemeler ve motifler bazen tek bir yörenin kültürel kimliği anlamında bir imza değeri de taşımaktadır². Tıpkı makalemize konu olan Kura-Aras seramiklerinin yüzeylerini süsleyen tek veya çift sarmallı spiraller gibi. İşte bu yazı Yakındoğu arkeolojisinin üzerinde en çok çalışılan kültürel yapılarından biri olan Kura-Aras Kültürü ve onun bir kültürel işareti sayılan seramikleri üzerindeki bezemelerde sevilerek kullanılan spiral motifinin Erzurum Yöresi özelindeki kullanımına dair gözlemleri içermektedir³

Ana Hatlarıyla Kura-Aras'ın Kültürel Paketi

Kafkasya Arkeolojisi ve Kura Aras Kültürü üzerine gerçekleştirdiği çalışmaları ile bilinen Adam Smith günümüzden yaklaşık 20 yıl önce kaleme aldığı “*Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory*” başlıklı yazısında şöyle söyler; “*Şu anda Kura-Aras'ın gerçekte ne olduğu konusunda net bir anlayışa sahip değiliz[...]. Bugüne kadar Kura-Aras köy topluluklarının sosyal dünyası hakkında sinir bozucu derecede az şey biliyoruz.*”⁴ Smith hem kazıların azlığı-yetersizliği hem de kültürel coğrafyanın genişliği karşısında bu tespiti yapar. Bugün “Nedir bu Kura-Aras Kültürü” şeklinde bir soru üzerinde düşünecek olsaydık işe önce bu kültürün paketini oluşturan temel unsurlardan ve en çok da bu kültür paketinin en önemli veri grubu olan çanak-çömlek geleneğinden başlardık. Adım adım bu kültürü paketindeki unsurlar üzerinden onu tanıtmakla işe başlamak en uygun yol olacaktır.

Arkeolojik literatürde daha çok Kura-Aras Kültürü olarak bilinen kültür, MÖ IV. bin yılın sonlarından⁵ II. bin yılın başlarına kadar yaklaşık 1000 yıl gibi bir süre zarfında Toroslardan Kafkaslara, Hazar Denizi kıyılarından İç Anadolu yaylalarına, Fırat vadisinden Levant kıyılarına kadar çok geniş bir coğrafyada yayılım ve varlık

¹ Boşluk bırakmama arzusu gibi.

² Üretim ve bezemede taban tabana benzerlikler olduğu gibi aynı zamanda farklılıklar da gözlemlenebilir.

³ Erzurum-Kars bölümünden 100'e yakın bezemeli seramiğin incelenmesi sonucunda ulaşılan verilerin bir kısmı bu makalede sunulmuştur.

⁴ Smith, 2005, 229- 279.

⁵ Güney Kafkasya'da bu tarihin IV. bin yılın ortalarına kadar iner.

gösterebilmiştir. “Kültürel Yapı, Fenomen, Bileşen” gibi çok farklı isimlerle tanımlansa da genel anlamda bu kültür varlık gösterdiği geniş coğrafyada türdeş kültürel özellikleriyle ön plana çıkar. Diğer yandan kültürün bileşenlerinde bölgesel özelliklerin ve farklılıkların varlığı da azımsanmayacak derecededir⁶ (Fig. 1). Kura-Aras kültürel paketini oluşturan unsurlar “mimari, geçim pratikleri, kült/ritüel/mezar tipler, alet paketi ve çanak-çömlek geleneği” olarak karşımıza çıkar. Bunlar kültürün uzun sürede yarattığı temel bileşenleridir⁷. Bu unsurların tamamı Kura-Aras’lı grupların kimliği ve ontolojisi/varlığı hakkında bilgi verdiği için ayrıca önem taşımaktadır⁸.

Fig. 1. Kura-Aras Kültürü'nün Yayılımını Gösteren Harita

Uzun yıllar Kura-Aras kültürü hakkında hem ülkemizde hem de yurtdışında önemli çalışmalar gerçekleştiren Antonio Sagona 2014 yılında kaleme aldığı “Rethinking the Kura-Araxes Genesis” başlıklı bir yazısında “*Kura-Aras kültürel geleneğinin kalbinde “ev ve yerleşke” kavramı vardır.*” demiştir⁹. Kültürün pratikleri göz önüne alındığında birçok organizasyonun merkezinde ev kavramının yer aldığını görürüz. Kura-Aras’lı gruplar evlerin genel planlarında ortak kültürel unsurlara sadık kalsalarda inşa tekniklerinin bölgesel bazda değişkenlik gösterdiği bilinir.

⁶ Işıklı, 2011.; Batiuk v. d. 2022, 239-329.

⁷ Buccellati, 2018, 107-123.

⁸ Batiuk v. d. 2022, 239-329.

⁹ Sagona, 2014, 23-46.

Nitekim kültürün coğrafi sınırları dikkate alındığında bu şaşırtıcı değildir. Yuvarlak, kare ya da dikdörtgen plana sahip olan Kura-Aras evleri genellikle çamur ile sıvanmış, taş temel üzerine inşa edilen kerpiç veya çamur dal örgüden bir duvara sahiptir. Evlerde ahşap daha çok çatıyı desteklemek için kullanılmıştır. Anadolu topraklarındaki çatı konstrüksiyonu hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olsa da Güney Kafkasya'daki merkezler bu konuda merak edilenleri kısmen de olsa cevaplar. Merkezlerden ele geçen arkeolojik veriler Kura-Aras evlerinin kubbe çatı düz çatı veya eğimli çatılara sahip olabileceğini göstermiştir¹⁰ (Fig. 2).

Kura-Aras evlerinin iç dizaynında ise anavatan ve yayılım topraklarının tamamında ciddi anlamda bir tutuculuk dikkati çeker. Evin merkezinde form ve boyutları değişkenlik gösterebilen sabit ocaklar bulunur. Duvar hattı boyunca devam eden sekiler ise gündelik işlerden tutunda uyumak amacıyla yatak olarak kullanımına değin birçok amaca hizmet ettiği düşünülür. Evlerin çoğu zaman sıvalı zeminlerinde direklere ait izler ve depolama amaçlı çukurlar bulunmaktadır¹¹.

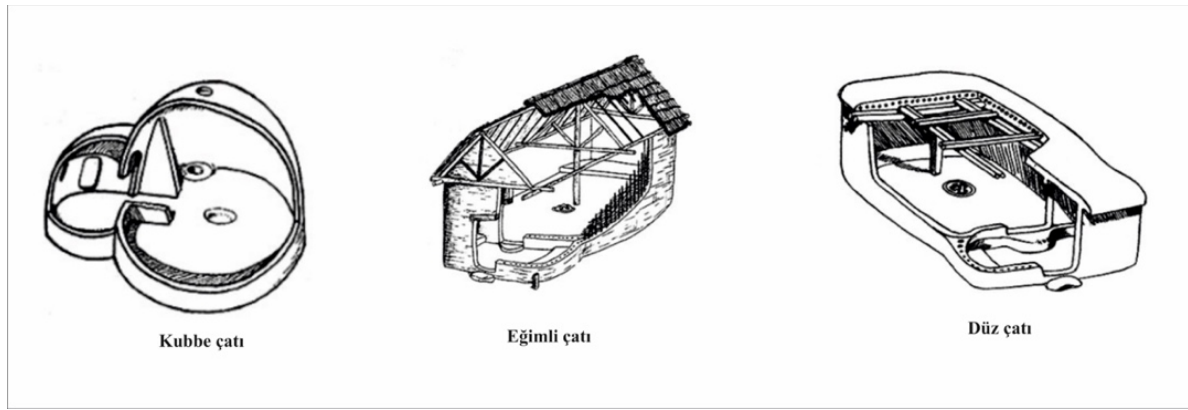

Fig. 2. Kura-Aras Evlerine ait çatı örnekleri (Rothman, 2015)

Kura-Arasın kalbinde ev vardır diyen Sagona, “Gelişmiş Kura-Aras kompleksinin coğrafi kapsamı göz önüne alındığında, evlerin temel plan açısından bölgeselliği yansıtması şaşırtıcı değildir [...]. Henüz oluşum aşamalarında açıkça görülen bu çeşitlilik, elbette farklı gruplaşmaları, gelenekleri ve çevresel ortamlara uygun belirli yaşam tarzlarını yansıtmaktadır [...] Evler dışarıdan farklı görünsede, içlerindeki düzen açık bir muhafazakarlık yansıtmaktadır. Dairesel bir ocak ve arka duvar boyunca bir sekiden oluşan evin düzeni, Kura-Aras topluluklarının ruhu için temel teşkil ediyordu [...] Bu nedenle, Kura Aras evinin 'planı' hem toplumsal birliğin hem de muhafazakâr mimari unsurların açık bir ifadesidir.” diyerek sözlerini tamamlar¹².

Barınma dışında ayrıca kült/ritüel ve üretim ilgili organizasyonların deyim yerindeyse nabzını tutan Kura-Aras evlerinin tekdüzeliği aslında kutsal olan ve olmayanın ayrımını yapabilmeyi de zorlaştırmıştır. Bu yüzden konunun uzmanlarına göre kült/ritüel ile ilgili faaliyetler ya ev içerisinde -aile ve bireysel organizasyonlarla- ya da dışarıda -kolektif toplantılar şeklinde- yürütülmüş olmalıdır. Bu bağlamda evlerin içerisinden ele geçen antropomorfik ve zoomorfik figürinlerde genellikle ev içerisinde yürütülen törenlerle ilişkilendirilmiştir¹³ (Fig. 3).

¹⁰ Simonyan-Rothman 2015, 1-46.

¹¹ Batiuk v. d. 2022, 239-329.

¹² Sagona, 2014, 23-46.

¹³ Işıklı 2011, 11.; Sagona 1998, 13-25.

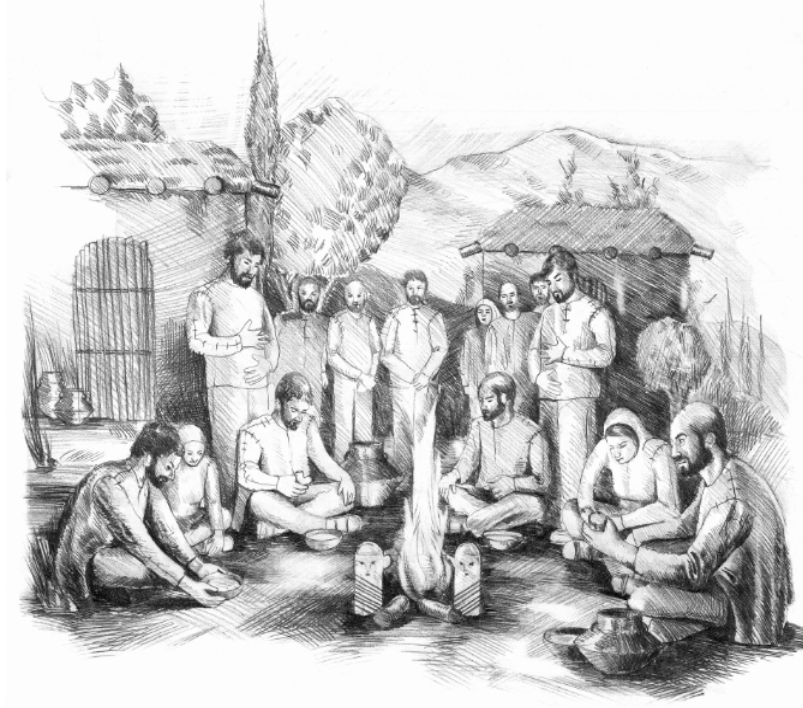

Fig. 3: Kura-Aras Kültürü'nün inanç sistemine dair uygulamalar üzerine temsili çalışma (Işıklı, 2011, 101)

Dini ritüellerle ilişkilendirilen ve inanç sisteminin bir parçası olarak kabul gören mezar tipleri ve defin uygulamaları kültürün diğer dinamiklerine kıyasla daha yalın bir repertuar sunar. Farklı form ve yapım tekniklerine sahip olan bu mezarlar içerisinde yalnızca “*basit toprak mezarlar ve kurgan mezarlar*” kültürün yayılım alanının tamamında ortak olarak kullanım görmüştür¹⁴. Tekli ve kolektif defin uygulamalarına sahip bu mezarlar zengin ölü hediyesi içermez ve statüsel anlamda hiçbir sosyal sınıf farkı göstermezler¹⁵ (Fig. 4). Bu veriler bu halkların toplumsal hiyerarşisinin henüz keskinleşmediğini göstermektedir.

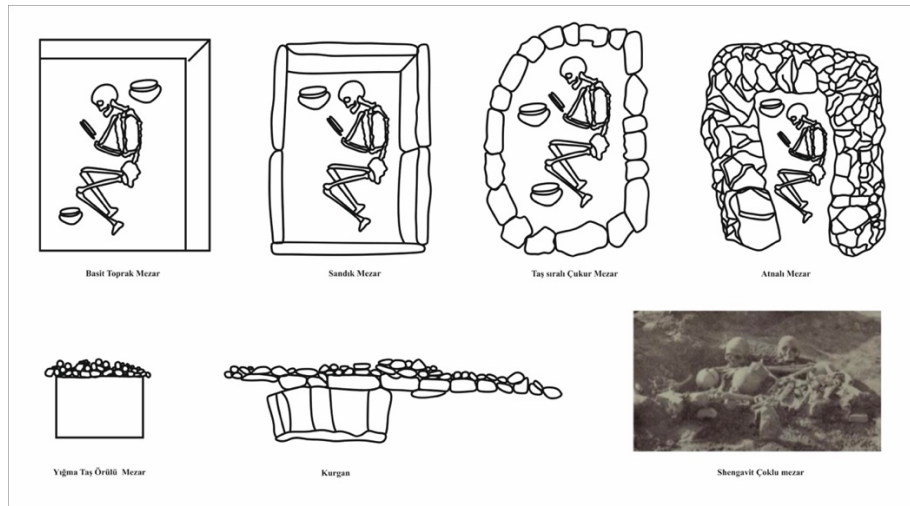

Fig. 4. Kura-Aras Kültürü Mezar ve Gömü Tipleri (Batiuk, Rothman, ve diğerleri 2022)

¹⁴ Altunkaynak v.d. 2018, 73-91.

¹⁵ Batiuk v.d. 2022, 239-329.; Işıklı 2023, 195-210.

Kura-Araslı gruplar hakkında kabul gören en yaygın sosyo-ekonomik ve sosyo-politik tanımlama göçebe/yarı göçebe/hareketli hayvancı gruplardır (pastoralistler). Yani bu gruplar birincil olarak hayvancılık, ikincil planda da tarımla geçimlerini sağlamaktaydılar. Nitekim bu bölgelerde ETÇ başında bölgedeki hayvan popülasyonunun arttığına dair ciddi arkeozoolojik kanıtlar vardır¹⁶. Bu yaylacı ve yerleşik pastoralistler arasında organize edilen iş bölümünde yaylacı pastoralistlerin görevi hayvanlarını otlak bakımından zengin alanlara ulaştırma amacı taşıyorken ovada kalan yerleşik/tarımcı pastoralistler ise ihtiyaçları kadar tarımsal faaliyetlerle ilgilendikleri bilinir¹⁷. Bu bağlamda aslında Kura-Araslı gruplar için kullanılan “yarı göçebe” tanımı hayvancılığın yanında tarım yaptıkları bilinen bu gruplar için problemli bir ifade olmalıdır. Çünkü “yarı göçebe yaşam tarzı” bazı araştırmacılar tarafından yaylacılık modeli ile ilişkilendirilse de bu model gerçek göçebelik ve yaylacılık arasında yer alan yalnızca bir hayvan yetiştirme faaliyetidir¹⁸.

Kura-Araslı grupların sosyo-politik yapıları hakkında son dönemde duyulan popüler tanımlardan biri de “barışçıl ve eşitlikçi gruplar” olabilecekleri yönündeki görüşlerdir. Günümüze kalan yerleşimlerde herhangi bir savaş izine rastlanmamış olması ve azınlık olarak buldukları yerleşimlerde de yerel halk ile uzun süre bir arada yaşamış olmaları Kura-Araslı grupların barışçıl topluluklar olarak düşünülmesini sağlamıştır¹⁹. Bu grupların sosyal ve politik organizasyonları da olasılıkla günümüzdeki aşiret modelinin bölgesel ve dönemsel varyasyonuydu.

Kura-Aras Kültürü’nün Çanak Çömlek Geleneği

Kura-Aras Kültürel Paketini oluşturan en temel ve yaygın unsur kültürün seramik geleneğidir. Kura-Aras Kültürü anayurt ve yayılımındaki merkezlerde homojen bir çanak çömlek tarzıyla temsil edilmektedir. El ile şekillendirilen ve kırmızı-siyah renk kontrastına sahip olan bu kültürel fenomenin “seramik ayak izleri” bölgesel varyasyonlarıyla birlikte Kalkolitik Dönem sonlarından MÖ II. binin başlarına kadar izlenmektedir (Fig. 5).

Fig. 5. Kura-Aras Kültürü seramikleri, Alaybeyi, Erzurum, (Erzurum Arkeoloji Müzesi Alaybeyi Kazıları Arşivi)

¹⁶ Batiuk v. d. 2022, 239-329. Buğday ve arpa tarımcı pastoralistler tarafından tüm Kura-Aras yayılım coğrafyasında en fazla yetiştirilen ürünlerdir. Bunların dışında yine mercimek, üzüm ve farklı tarımsal ürünlerin de yetiştiriciliğinin yapıldığını arkeolojik çalışmalardan öğrenmekteyiz.

¹⁷ Rothman 2018, 125-146

¹⁸ Daşcı-Çomaklı 2006, 275-280.

¹⁹ Işıklı 2023, 195-210.

Üreticiler, kullanıcılar ve formlar arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için Kura-Aras Seramik geleneği hakkında bazı temel bilgilere sahip olunması gerekir. Kültürün seramiği üzerine yapılan analizler ve çalışmalar Kura-Araslıların bu seramikleri üretebilmeleri için büyük çaba sarf ettiklerini ve belli bir deneyime ve birikime sahip olabileceklerini göstermektedir. Kapsamlı bir ön hazırlık gerektiren seramik üretimi kilin kaynaktan temin edilip, üretilen kapların pişirimine kadar zahmetli ve uzun bir süreci kapsamaktadır. Evlerde bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda üretilen Kura-Aras seramikleri belki de kadın ve erkeklerin iş paylaşımı ile yaptığı bir organizasyon sonucunda üretiliyor olmalıydı.

MÖ III. bin yılda Yakındoğu'da hatta kültürün anavatanı ve yayılımında çark kullanımının varlığı bilinmesine rağmen Kura-Araslı çömlekçiler seramiklerini el ile şekillendirmeye devam etmişlerdir. Bu bir tercihten ziyade yörenin bu teknoloji ile geç tanışmasından kaynaklanıyor olmalıdır. El ile şekillendirilen bu seramiklerinin beş aşamalı üretim zincirini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

Üretime başlayabilmek için ilk olarak seramik çamurunun kil kaynağından alınıp ev/atölyeye getirilmesi gerekmektedir. Bu süreç fiziksel bir güç gerektirdiğinden ötürü belki de bu sorumluluk evin ya da köyün erkeklerine aitti. Erkekler köyün yakınındaki kaynağa gidip ihtiyaçlarını ya da daha fazlasını alıp eve/atölyeye getiriyor olmalıydılar. Nitekim Kura-Aras seramikleri üzerinde yapılan petrografik analizler de üretimde yerel kil kaynaklarının kullanılmış olduğunu doğrulamaktadır²⁰. Çamur üretimin yapılacağı alana/mekâna getirildikten sonra eğer gerek görülürse farklı bir kil daha eklenerek homojen bir hale gelinceye kadar yoğrulmuştur. Daha sonra içerisine ihtiyaca göre “*grog, saman, saç veya tezek olmak üzere çeşitli organik malzemelerin yanında volkanik kül, obsidiyen, kireçtaşı kumu, şist, nehir kumu, grafit, kırılmış kuvars/feldispat*” gibi minerallerin katkı olarak eklendiği bilinmektedir²¹. Bu işlemten sonra çamur artık üretim için hazır hale getirilmiştir. Bundan sonrası üretimde şekillendirme aşamasını kapsamaktadır. Kura-Aras seramikleri üzerinde yapılan analizler ve çalışmalar bu seramiklerin üretiminde üç farklı tekniğin kullanılmış olduğunu göstermiştir. Bunlardan ilki “*el ile açma*” tekniği, ikincisi “*coil method*” olarak isimlendirilen “*halka veya plaka şerit*”, üçüncüsü ise “*kumaş-hasır*” tekniğidir²². Büyük boyutlu kaplar şekillendirilirken kaplar büyüklüklerine göre parçalar halinde (2 ya da 3 vs.) hazırlanıp daha sonra bu parçaların birleştirildiği bilinmektedir²³.

Kaplara şekil verildikten sonra sıra perdah, astar ve bezeme gibi yüzey uygulamalarına gelir. Bu işlemlerin tamamı pişirim öncesinde kil deri sertliğine ulaştıktan sonra yapılır. Perdah ve astar günümüzdeki geleneksel yöntemlerle benzer aşamalara sahip olmalıdır²⁴. Kura-Aras seramiklerini süsleyen bezemeler ise kap yüzeyine “*Kabartma-Rölyef, Baskı-Oluk ve Kazıma*” olarak üç farklı teknik kullanılarak tasvir edilmiştir²⁵. Şekillendirme ve yüzey uygulamaları tamamlandıktan sonra son aşamayı ise bu kapların pişirim süreci oluşturmaktadır. Son dönem çalışmaları bazı merkezlerde fırın kullanımına dair arkeolojik veriler sunuyor olsa da bunun yaygın bir unsur olmaması Kura-Aras seramiklerinin geleneksel pişirim tekniğinin açık hava pişirimi olduğunu gösterir.

²⁰ Kibaroglu 2015, 221-230.

²¹ Batiuk v. d. 2022, 239-329.

²² Batiuk 2000, 153-163.; Işıklı 2011.

²³ Batiuk v. d. 2022, 239-329.

²⁴ Yarol 2016.

²⁵ Öztürk 2018.

Erzurum Yöresi Kura-Aras Seramiğinin Bezeme Repertuarı ve Spiral Bezeme Motifi

Kura-Aras'lı gruplar çanak çömlek geleneklerinden mimari uygulamalara kadar birçok konuda türdeş unsurlara sahip olsalar da bu unsurların bölgesel anlamda kendi iç dinamiklerinden beslendiği görülmüştür²⁶. Bölgesellik Kura-Aras Kültürel sürecinde zamanla göstergelerle zenginleşen ortak bir dil yaratmıştır. Kültürün seramikleri üzerinden okuyabildiğimiz bu sembolik dilin en belirgin verilerini de kuşkusuz seramiklerin yüzeylerini süsleyen bezemeler sunmaktadır.

Kura-Aras Kültürü'nün yayılım coğrafyasında özel bir konuma sahip olan Erzurum yöresi hem kültürün anavatan topraklarının hem de ilk yayılım coğrafyasının önemli bir parçasında yer aldığı için özel bir yere sahiptir. Bu özellikli lokasyonu sayesinde kültürün seramik geleneklerinin tüm karakteristik unsurlarını bu yörenin seramik örneklerinde görmek mümkündür. 1940'lı yıllarda bölgede Karaz sondajıyla başlayan kazılar bu konuda dikkat çekici bir seramik repertuarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kura-Aras Kültürü'nün önemli bir parçasını oluşturan bu seramik grubunda üretimden yüzey işlemlerine kadar yukarıda ifade edilen en temel özellikleri görmek mümkündür. Bunun yanı sıra bölgeye/yöreye özel farklılıklar da hemen ayırt edilebilmektedir²⁷.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Doğu Anadolu Bölgesinde bezemeli Kura-Aras seramikleri üzerinde yapılan çalışmalar bu bezemelerin kültür için bir ortak dil oluşturmuş olabilme ihtimalinden söz etmiştik. Öyle ki bu zengin bezeme repertuarındaki bazı tasarımlar bölgesel unsurlarla zenginleşen ve farklılıklar gösteren bu ortak dili geliştiren öğeler (lehçeler) durumundaydı. Nitekim çeşitli geometrik şekiller ve stilize figürlerden oluşan bu tasarımlardaki bölgesel varyasyonlar Rothman tarafından "*ortak bir dilin lehçeleri*"²⁸ olarak yorumlamıştır. Bu dilin zengin lehçelerinden biri olan Erzurum yöresi bezeme repertuarına baktığımız da çift sarmallı ve "V" spiraller, kafa kafaya/toslayan stilize hayvanlar, Karaz motifi ve yıllarca stilize insan yüzü ya da bir kuş olarak tanımlanan kompozisyonlar bu lehçenin öne çıkan unsurları olarak dikkati çeker²⁹.

Yürütülmekte olan bir doktora tezi kapsamında devam eden çalışmalarda Erzurum Yöresine ait Karaz, Pulur, Güzelova, Sos ve Alaybeyi Höyüklerinden seçilen 100'e yakın bezemeli seramik örneği incelenmiş ve bunlar üzerinde Kabartma/Rölyef, Bakı-Oluk ve Kazıma tekniklerinde yapılmış 9 farklı tipte tasarımın varlığı tespit edilmiştir. Bu beş merkeze ait ortak tasarımları; "Figüratif Tasarımlar (hayvan), Geometrik ve Baskı Tasarımlar ve Çizgisel Tasarımlar" oluşturmaktadır. Bunlar dışında ayrıca, "Eşkenar Dörtgen Tasarımlar, Merdiven/Bölmeli Tasarımlar, Figüratif Tasarımlar (insan), Sarmallar/Spiraller, Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (yatay), Diğer ve Bitkisel Tasarımlar" da yine Erzurum Yöresindeki bezemeli Kura-Aras seramikleri üzerinde görülen diğer bezeme kompozisyonlardır (Fig. 6)³⁰.

²⁶ Işıklı 2023, 195-210.

²⁷ Işıklı 2016, 51-69.

²⁸ Mitchell Rothman ile kişisel görüşme

²⁹ Öztürk 2024.

³⁰ Öztürk 2024.

	Eşkenar Dörtgen Tasarımlar	Merdiven/Bölmeli Tasarımlar	Figüratif Tasarımlar (insan)	Figüratif Tasarımlar (hayvan)	Figüratif Tasarımlar (insan+hayvan)	Sarmallar/Spiraller	Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (dikey)	Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (yatay)	Geometrik ve Baskı Tasarımlar	Çizgisel Tasarımlar	Bitkisel Tasarımlar	Diğer
KARAZ	x	x	x	x		x		x	x	x		x
PULUR	x	x	x	x		x		x	x	x		x
GÜZELOVA	x	x	x	x		x		x	x	x		x
SOS				x					x	x		x
ALAYBEYİ	x	x		x				x	x	x		

Fig. 6. Karaz, Pulur, Güzelova, Sos ve Alaybeyi Höyükleri Karşılaştırmalı Kura-Aras Seramik Bezeme Repertuarı

Anlaşılabileceği üzere zengin ve çeşitli bezeme uygulamaları Erzurum bölgesi Kura Aras seramiğinin önemli özelliklerinden biridir. Bahsedilen zengin bezeme unsurları içerisinde bir öge yaygınlığı ve farklı varyasyonları ile bölgesel bir nitelik olarak dikkati çeker ki: bu spiral bezemedir. Bir süsleme unsuru olarak spiral, sadece Erzurum yöresinde değil tüm Kura-Aras seramik bezeme repertuarında kültürle özdeşleşmiş bazı tasarımlarda temel süsleme ögesi olarak kullanılmıştır. Nitekim kültürün geniş yayılım coğrafyasındaki bezeme repertuarlarında “spiralin” yaygın ve farklı formlarda kullanımları söz konusudur (Fig. 7).

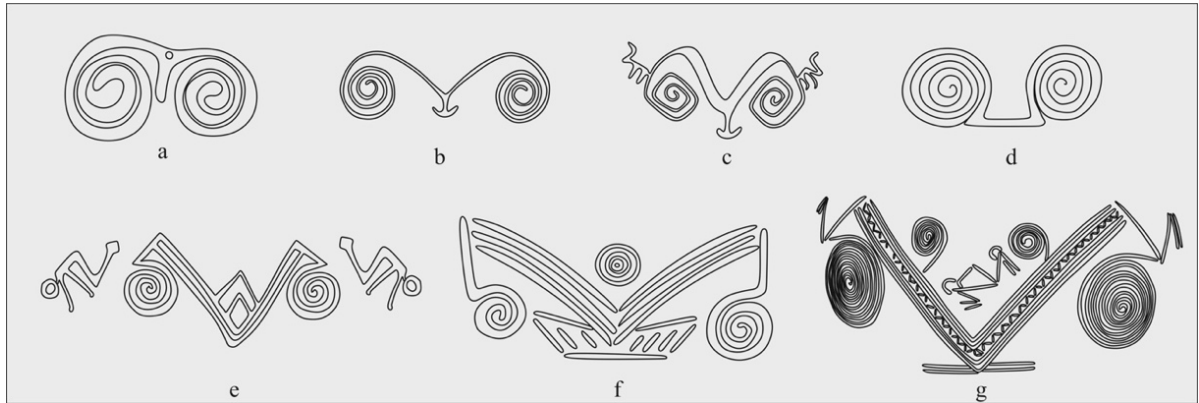

Fig. 7. Kura-Aras Seramik Bezeme Repertuarı “spiral tasarım örnekleri”; a) Karaz Höyük, b-c) Amiranis Gora (Sagona, 1984.), d) Ozni (Sagona, 1984.), e) Kars, f) Mokhra Blur (Sagona, 1984.), g) Shengavit (Sagona, 1984.) (Öztürk 2024'ten uyarlanmıştır.)

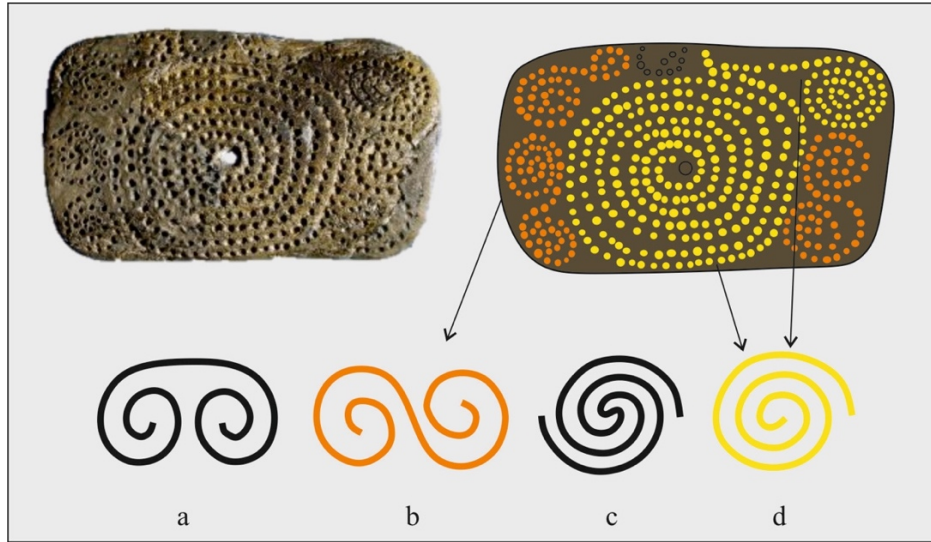
Spiral Motifine Dair

Spiral motifi genellikle iç içe geçmiş merkezi dairelerden oluşan insanlık tarihinin belki de en eski sembollerinden biridir. Yapım kolaylığı ve yaygınlığı bu tür dairesel motiflerden oluşan sembollerin prehistorik dönem tasvir sanatlarından itibaren sevilerek yaygın bir şekilde kullanıldığını gösterir. Bu motif birçok kültür tarafından sıkça kullanılmış ve binlerce yıl varlığını sürdürerek aynı zamanda çeşitli

sembolik anlamlar/değerler kazanmıştır³¹. Farklı form ve tipolojiye sahip olabilen spiral motif çoğunlukla bir döngüyü işaret etmektedir. Yaşamın yenilenişi, değişim, doğum, ölüm gibi soyut kavramların yanında ayrıca ay ve güneş gibi çeşitli gezegenlerin döngüsel hareketleriyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca antik kültürlerinde spirallerin nefesi ve ruhu da sembolize ettiği de önerilmektedir³².

İnsanın düşünüp, gözlemleyip ve yaratıcı olmaya başladığı en erken dönemlerden itibaren ortak ruhani ve tinsel bir anlam taşıdığı konusunda hem fikir olunan bu kadim tasarımın en mükemmel sanatçısı ise hiç kuşkusuz doğadır. Doğadaki spiral tasarıma sahip varlıkların tamamı kusursuz bir orana sahiptir ve işçiliği asla tartışılmaz³³. Genişleyen (bulutsu), büzülen (kasırga ya da girdap) ve kemik (salyangoz kabuğu) olarak üç temel formda ³⁴ karşımıza çıkan bu tasarımın insanlar tarafından imgelenebilir olması kadar doğal bir durum yoktur. Çünkü spiral doğada en dikkat çeken formdur.

Doğada farklı formlarla gözlemlenen spiralin insanın eliyle başka bir nesne üzerine süsleme amacıyla tasviri günümüzden çok eskiye dayanır. Malta'dan ele geçen ve günümüzden yaklaşık on sekiz bin yıl önceye tarihlenen fildişi plaka üzerinde tam merkezde J spiral, sol kenarda iki tam S1 spiral, sağ kenarda ise bir tane J spiral ve S1 spiral betimlenmiştir (Fig. 8)³⁵. Plakayı inceleyen Rus araştırmacı A.B. Forlov bu tasvirlerin ayın güneş etrafındaki aylık ve yıllık hareketlerini temsil eden betimler olabileceğini düşünerek plaka üzerindeki tasviri prehistorik insanlar tarafından kullanılan ay ve güneş takvimi olabileceğini söylemiştir³⁶.

Fig. 8. Bilinen en eski spiral tasviri, Malta, Irkutskaya Oblast, Russia
a) C spiral, b) S1 spiral, c) S2 spiral, d) J spiral

<https://gorqondergisi.com/mezopotamyada-ay-kultu-ve-inanci/>
Morrison 2005, 309-321.

Anadolu'da ise daha çok kaya resimleri üzerinde gördüğümüz spiral tasarımlar Kalkolitik dönemle birlikte seramikler üzerinde de kullanılmaya başlar. Çatalhöyük

³¹ Ateş 2014.; Öztürk 2024.

³² Cırlot 1991, 305.

³³ Öztürk 2024.

³⁴ Cırlot 1991, 305.

³⁵ Morrison 2005, 309-321.

³⁶ Pásztor 2011, 14.; <https://gorqondergisi.com/mezopotamyada-ay-kultu-ve-inanci/>

ve Hacılarda özgün örneklerini görebileceğimiz tasarımlarda Hacılar'dan ele geçen antropomorfik kap dikkat çeker. Tanrıça olarak tanımlanan antropomorfik figür üzerinde spiral motif bulunur. Elbette bu motifin bir tanrıçanın bedeninde tasvir edilmesi sembolik anlamları dikkate alındığında bizim için şaşırtıcı olmamıştır. Daha önce yazarlardan biri tarafından ele alınan bir yazıda kabın göstergebilimsel çözümlemesi yapılmış ve figürün kalçası üzerinde betimlenen spirallerin “bereket, bolluk, güç ve doğurganlık” gibi anlamları çağrıştırdığından bahsedilmiştir³⁷.

Spiralin sembolizm açısından kısa bir analizini yapmak gerekirse; bir şeklin, motifin hangi amaçla yaratıldığını, ne anlama geldiğini anlayabilmek için öncelikli olarak onun derininde yatan matematiği anlamak ve onu kabul etmek gerekmektedir. Bu durum bütün semboller için geçerlidir. Mimariden resim sanatına kadar birçok alanda tasvirlerini gözlemleyebildiğimiz spiral motifinin simgesel değerlerine bakıldığında; denge, uyum, yaşam, yaratılış, doğum, döngü, ölüm, yenilenme, hareket, bereket, yeryüzü ve yeraltı gibi konuları temsil ettiği görülmektedir.³⁸ İnsanlığın erken dönemleri için ortak manevi bir anlam taşıdığı düşünülen spiral hakkında belki de yapılabilecek en iyi yorum; spiral, güneşin ve yaşamın çok eski bir işaretidir; sürekli dönüşü/dönüşümü, tüm yaşamın nabzını ve periyodikliğini simgelemektedir. Kura-Araslı çanak çömlek üreticilerinin kaplarının dış yüzeylerine nakşettiği spiraller de aynı bakış açısıyla mı acaba işlendi?

Erzurum Yöresi Spiralleri

Devam etmekte olan doktora tezi kapsamında yapılan incelemelerde Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Seramik Bezeme Repertuarı içerisindeki spiral motif, “Spiral Tasarımlar A Grubu (ST-A), Spiral Tasarımlar B Grubu (ST-B) ve Spiral Tasarımlar C Grubu (ST-C)” olarak üç temel şablon oluşturmaktadır. ST-A Grubu “S” Spiral alt tipine; ST-B Grubu, “T” Spiral alt tipine ve bu tip de kendi içerisinde T-1 Spiral ve T-2 Spiral olarak iki tip sunmaktadır. T-2 Spiral ise yine kendi içerisinde T-2/1, T-2/2 ve T-2/3 olarak üç alt tipe sahiptir. T-2 Spiralin T-2/1 alt tipi de Doğu Anadolu Bölgesinde iki; genel yayılım alanında ise dört farklı tipi bulunmaktadır. ST-C Grubu ise “J” Spiral alt tipine sahiptir. ³⁹; (Fig. 9)

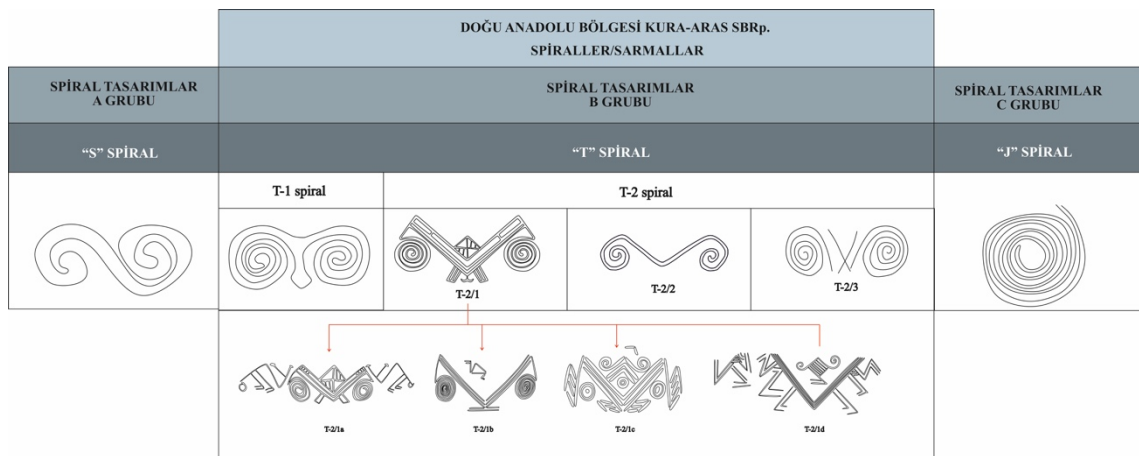

Fig. 8. Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras SBRp., Spiraller/Sarmallar, Spiral Tasarımlar A Grubu: “S” Spiral, Spiral Tasarımlar B Grubu “T” Spiral; T-1 Spiral ve

³⁷ Öztürk-Bişkin 2022, 49-66.

³⁸Ateş 2014, 86.

³⁹ Öztürk 2024.

T-2 Spiral (T-2/1, T-2/2 (a-b) ve T-2/3) ve Spiral Tasarımlar C Grubu: “J” Spiral.
(Öztürk 2024’ten uyarlanmıştır.)

ST-A Grubundaki tasarımlarda yatay ve dikey “S” spiral motif kullanılmıştır. Euler’in Spiriline benzeyen bu tasarım karşılıklı iki simetrik sarmalın birleşimiyle oluşmuştur. Bu motif şimdiye kadar gözlemlenen örneklerde daha çok tasarımı zenginleştirmek amacıyla kullanıldığı görülmüştür⁴⁰.

Kura-Aras seramiklerinde spiral motifin temel dekor öğesi olarak kullanıldığı tipini ST-B Grubunda yer alan tasarımlar oluşturmaktadır. Kendi içerisinde iki gruba ayrılan T Spirallerin Erzurum Yöresi için en yaygın tasarımlarını T-1 ve T-2/1 tipi oluşturur. T-1 spiral genellikle Erzurum Yöresindeki kompozisyonlarda ana bezeme unsuru olarak kullanım görmüştür. Bu tip (T-1 spiral) bir noktadan filizlenir ve daha sonra yumuşak bir geçişle ortadan bölünerek çift spiral oluşturmaktadır. Kalın ve ince kabartma tekniğindeki eşkenar, daire ve kare formuna sahip olan T-1 spiralin en zengin örneklerini Karaz Höyükte görmekteyiz. Bu motif eğer boyunlu bir çömlek üzerinde kullanılmışsa tasarıma boyun üzerinde yer alan “eş merkezli daire, nokta ve dikey çizgi” üçlüsüyle birlikte kullanıldığı görülmüştür⁴¹.

T spiralin T-2 tipi ise Kura-Aras SBRp.’ında üç alt şablon oluşturmaktadır. Bunlardan ilki ve kültürün Anadolu dışındaki diğer yayılım alanlarında görülen T-2/1 formudur. Bu motif kültürün bezeme repertuarında dört farklı şablon oluşturmaktadır (Fig. 9). T-2/1 spiral tipi “V” şeklinde açılı oluşturan çizgilerin iki kenarda spiral oluşturmasıyla meydana gelir. Motifin şimdilik bilinen dört alt tipi olsa da bunların içerisinde Doğu Anadolu Bölgesinde yalnızca üç tipine rastlanır. Bunlar T-2/1a (Spiral+ Stilize İnsan Figürleri), T-2/1B (Spiral+ Stilize Hayvan Figürleri), T-2/1c (Spiral+ Bitkisel ve Geometrik Şekiller) tipleridir. Anadolu dışında örneğini gördüğümüz T-2/1d ise spiral+insan ve hayvandan oluşan bir kompozisyona sahiptir. T-2/1d’ye ait tek örnek şimdilik Sadakhlo’da görülmüştür⁴². (Fig. 9). Kura-Aras SBRp.’ında tasarımlarda ana bezeme unsuru olarak kullanılmış olan bir diğer spiral bezeme tipini ise T-2/2 oluşturur. Yatay düzlemde genişleyerek iki kenarda sarmal oluşturan bu tasarıma ait örneğe Erzurum Yöresinde rastlanmamıştır. T Spiralin son alt tipini ise T-2/3 oluşturmaktadır. Şimdiye kadar gözlemlenen örneklerin tamamında Kazıma Tekniği ile tasvir edilen bu şablon daha çok Van-Muş Bölümündeki tasarımlarda kullanılmıştır. Bu tipin diğer iki tipten farkı sarmalların tek bir hattan çıkarak değil ayrı ayrı iki sarmalın merkezde birleşmesiyle oluşmasıdır⁴³ (Fig. 9).

Spiraller/Sarmallar ile ilgili bezemelerin son tipini ST-C Grubundaki “J” Spiral tasarımları oluşturmaktadır. Genellikle farklı geometrik şekillerle birlikte kullanıldığını gördüğümüz bu form tek başına bir spiral oluşturmaktadır. J spiralin örneklerine şimdilik yalnızca Karaz Höyük’te rastlanmıştır⁴⁴.

⁴⁰ Öztürk 2024.

⁴¹ Öztürk 2024.

⁴² Öztürk 2024.

⁴³ Öztürk 2024.

⁴⁴ Öztürk 2024.

Sonuç

Yakındoğu Arkeolojisinde kronolojik ve coğrafi olarak oldukça önemli bir büyüklüğe sahip olan ve geniş bir coğrafyanın ETÇ sürecini karakterize eden Kura-Aras Kültürü'nün kültürel işareti hiç şüphesiz onu karakteristik seramiğidir. Bu seramik birçok özelliğinin yanı sıra özenli ve estetik bir değer taşıyan bezemesi ile dikkati çeker. Kura-Aras seramik geleneğinin bezeme repertuarı temelde iki ana tema üzerine kurulmuştur. Bunlardan ilki sembolik unsurların öne çıktığı “Anlatımlı Sahneler” ikincisi ise yalnızca dekoratif amaçla yapılan ve hiçbir sembolik/anlamsal değer/anlatım barındırmayan “Dekoratif Tasarımlardır”. Bu tasarımların Doğu Anadolu Bölgesi özelindeki tipolojik sınıflandırmasını toplam 12 kategoriden oluşan “Eşkenar Dörtgen Tasarımlar, Merdiven/Bölmeli Tasarımlar, Figüratif Tasarımlar (insan), Figüratif Tasarımlar (hayvan), Geometrik ve Baskı Tasarımlar, Çizgisel Tasarımlar, Sarmallar/Spiraller, Tekrarlanan Bant İçerisindeki Tasarımlar (yatay ve dikey), Bitkisel Tasarımlar ve Diğer” olarak isimlendirilen tasarımlar oluşturmaktadır.

Ev tipi bir üretimle üretilen Kura-Aras seramiği kültürün ana vatanı ve yayılımındaki merkezler için bölgesel unsurlardan beslenen ortak bir kompleksin resmini çizmektedir. Bu seramikler eğer evlerde kişisel ihtiyaçlar doğrultusunda üretildiyse seramiklerin yüzeylerini süsleyen bezemelerdeki tekrarlayan anlatımlar da ancak ortak ideolojik bir düşüncenin yansıması olabilir. Tasarımlardaki ufak çizim hataları, eksiklikler, tekrar eden kompozisyonlardaki farklılıklar hatta motiflerdeki bölgesel varyasyonları ancak çömlekçi farkıyla açıklayabiliriz. Erzurum yöresindeki Kura-Aras seramiklerinin yüzeylerini süsleyen tasarımların boşluk doldurma arzusuyla yapılan bir dekor olmasından ziyade planlı bir ön çalışmanın ürünü olduğu düşünülebilir. Çünkü seramiklerin yüzeylerini süsleyen tasarımlarda, bezeme teknikleri, motif ve alan/yüzey ilişkisinin, ikili ya da üçlü motif kombinasyonları, tekrar eden motifler, şerit ya da bat/bordür gibi sınırlandırılma amaçlı yapılan bu çizgiler tamamen bilinçli bir çalışmanın ürünü olabilir.

Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras seramik bezeme repertuarında yaygın bir kullanım oranına sahip olan spiral bezeme tasarımlarının kuşkusuz en zengin ve çeşitlilik içeren örnekleri Erzurum Yöresinde gözlemlenirken aynı zamanda yöredeki Kura Aras yerleşimleri söz konusu motifin tipolojik gelişimini de izleyebildiğimiz geniş bir repertuarı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Ateş 2014

M. Ateş, *Mitolojiler ve Semboller*, İstanbul, 2014.

Altunkaynak v. d. 2018

G. Altunkaynak-M. Işıklı- M. Erkmen, "In The Light of New Evidence From The Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 2018, 73-91.

Batiuk 2000

B. Stephan, "Petrographic Analysis of Early Transcaucasian Ceramics from the Bayburt Region, North Eastern Anatolia: An Exploratory Study", *Ancient Near Eastern Anatolia*, 2000, 153-163.

Batiuk v. d. 2022

S. Batiuk-M. Rothman,S. Samei- R. Hovsepyan, "Unravelling the Kura-Araxes cultural tradition across space and time" *Ancient Near Eastern Studies*, 2022.

Cirlot 1991

J. E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, 1991.

Daşcı-Çomaklı 2006

M. Daşcı- B. Çomaklı, "Yaylacılık ve Tarımsal Açından Önemi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2, Erzurum, 275-280.

Işıklı 2011

M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul, 2011.

Işıklı 2016

M. Işıklı, "The Kura-Araxes Culture In The Erzurum Region: The Process Of Its Development", *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (18), 2016, 51-69.

Işıklı 2023

M. Işıklı, "Kura-Aras Kültürel Kompleksini Anlamak" *HAYAT:ARKEOLOJİYE ADANMIŞ BİR YAŞAM Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar* Ed. V. Şahoğlu, İ.Tuğcu, O. Kouka, Ü. Gündoğan, Ü.Çayır, R. Tuncel ve A. Erkanal, Ankara, 2023, 195-210.

Kelly-Buccellati 2018

M. Kelly-Buccellati, "Urkish Insights into Kura-Araxes Social Interaction.» *Context and Connection. Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*" Eds. A. Batmaz, G. Bédianashvili, A. Michalewicz ve A. Robinson, Paris, 2018, 107-123.

Kibaroğlu 2015

M. G. Kibaroğlu, "Archaeometric Investigations of Kura-Araxes Ware: A Review", *International Symposium on East Anatolia—South Caucasus Cultures Proceedings* Ed. M.Işıklı ve B. Can, Cambridge, 2015, 221-230.

Morisson 2005

T. Morisson, "Spiral patterns in Irish decoration from Newgrange to the Tenth Century", 5th Australian Conference of Celtic Studies. Exile and Homecoming: Papers from the Fifth Australian Conference of Celtic Studies (Sydney July, 2004), 309-321.

Özsoy 2020

H. Özsoy, "Geleneksel Sanatlarımızdaki Bitkisel Kompozisyonların Temeli Olan Helezonların Tarihçesi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2020, 462.

Öztürk 2018

G. Öztürk, *Erzurum Ovasındaki 'Karaz, Pulur ve Güzelova' Höyüklerinden Ele Geçen Kura-Aras Bezemeli Seramiklerinin Bezeme Yapım Teknikleri Üzerine Deneysel Nitelikli Bir Uygulama*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2018.

Öztürk 2024

G. Öztürk, "Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Seramik Bezemelerinin Göstergebilim Açısından İncelenmesi" Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Arkeoloji, Erzurum.

Öztürk-Fırat Bişkin 2023

G. Öztürk- G. Fırat Bişkin, "Antik Çağ Seramikleri Üzerindeki Spiral Motifinin Kültür Göstergebilim Bağlamında İncelenmesi", *Kültür Göstergebilimi*, Ed. V. D. Günay, M. Kalelioğlu, B. Çanakpınar, İstanbul, 2022.

Pásztor 2011

E. Pásztor, "Prehistoric Astronomers? Ancient Knowledge Created By Modern Myth." *Journal of Cosmology* 14, 2011.

Rothman 2018

M. Rothman, "Modelling the Kura-Araxes Cultural Tradition", *Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, Eds. A. Batmaz, G. Bédianashvili, A. Michalewicz ve A. Robinson, Paris, 2018, 125-146.

Sagona 1984

A. Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR International Series 214, Oxford.

Sagona 1998

A. Sagona, "Social Identity And Religious Ritual In The Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observation From Sos Höyük", *Mediterranean Archaeology* (11), 1998, 13-25.

Sagona 2014

A. Sagona, "Rethinking the Kura-Araxes Genesis", *Paléorient* (Année), 2 (40), 23-46.

Simonyan-Rothman 2015

H. Simonyan-M. S. Rothman, "Regarding ritual behaviour at Shengavit Armenia", *Ancient Near Eastern Studies* (52), 2015, 1-46.

Adam 2005.

A. Smith, "Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory", *Journal of World Prehistory* (19), 2005, 229.

Yarol 2016

Y. Yarol, *Karaz'ın Karası Bir Seramikçi Gözünden Erzurum Karaz Kültürü Seramikleri*, Erzurum, 2016.

Yaylalı 2004

S. Yaylalı, *Spiralin Doğa, Bilim ve Sanatla İlişkilendirilmesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Nasıl Bir Kriz?: Roma İmparatorluğu'nda Üçüncü Yüzyıl Krizi Üzerine Değerlendirmeler

What Kind of a Crisis?: Assessments on the Third Century Crisis in the Roman Empire

Emre Mirza GÜNEY*

Öz

Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma Tarihi'nin incelenmeye açık konularından birisidir. Tarihçiler, dönemin kriz çerçevesinde değerlendirilmesi hususunda farklı görüşlerde bulunmuşlar ve süreci farklı dayanaklarla açıklamışlardır. Böylece kriz süreci farklı görüşlerle gelişim göstermiştir. Dönemin kriz olarak tanımlanması, krizin ölçütü ve etkisi bakımından incelenmesi, imparatorluğun dönüşüm süreci bakımından elzem olduğu için kriz döneminin incelenmesi zaruridir. Bunun temeli krizin başlangıcının dayandığı noktalar, krizin etkileri ve bu etkilerin imparatorluk üzerinde yarattığı sonuçların araştırılmasından geçmektedir. Bunların yanında kriz sürecinin imparatorluk genelinde pek çok sorunu kapsadığı da ortak kabul noktasıdır. Zira bu dönemde imparatorluk siyasi, sosyoekonomik ve idari açıdan pek çok problemle yüzleşmiştir. Kriz tanımlamasının çıkış noktası ise bu sorunların eş zamanlı ve uzun süre boyunca devam etmesinden kaynaklanmaktadır. Kriz dönemini anlamak; Diocletianus'un reformlarını, imparatorluğun dördüncü yüzyıldaki dönüşüm sürecini ve imparatorluğun batısı ve doğusu arasındaki kopukluğun nedenlerini anlamak açısından elzemdir. Çalışmada, Üçüncü Yüzyıl Krizi sürecinin konu ile ilgili araştırmalarda bulunmuş tarihçilerin görüşlerindeki ortak noktalar ve farklı unsurlar ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili olan pek çok çalışmanın aksine bütüncül bir bakış açısından ziyade imparatorluk eyaletlerinin kriz süreci ile etkileşimleri birbirinden bağımsız olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu sayede kriz süreci daha net bir biçimde ortaya konulacak ve imparatorluğun dönüşüm süreci daha net bir biçimde anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma İmparatorluğu, Roma Eyaletleri, Kriz, Alexander Severus.

Abstract

The Crisis of the Third Century is one of the topics in Roman history that is open to study. Historians have expressed different views on evaluating this period within the framework of the crisis and have explained the process with various bases. Thus, the crisis period has developed through different perspectives. It is crucial to examine this period in terms of its definition as a crisis, its criteria, and its impact, as it is essential for understanding the transformation process of the empire. The foundation for this lies in investigating the points at which the crisis began, its effects, and the consequences these effects had on the empire. Additionally, it is commonly accepted that the crisis period encompassed many problems throughout the empire. During this time, the empire faced numerous political, socioeconomic, and administrative problems. The basis for defining the period as a crisis stems from the fact that these issues occurred simultaneously and persisted for a long time. Understanding the crisis period is crucial for comprehending Diocletian's reforms, the transformation process of the empire in the fourth century, and the reasons behind the division between the western and eastern parts of the empire. This study examines and evaluates the commonalities and differences in the views of historians who have conducted research on the Crisis of the Third Century. Unlike many studies on the subject, this research attempts to analyze the interactions of the imperial provinces with the crisis period independently, rather than from a holistic perspective. In this way, the crisis period will be more clearly delineated, and the transformation process of the empire will be better understood.

Keywords: Third Century Crisis, Roman Empire, Roman Provinces, Crisis, Alexander Severus.

* MA, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. İstanbul.

0009-0005-1531-375X | emzguney@gmail.com

Giriş

Üçüncü Yüzyıl Krizi, Roma Tarihi'nin içinde yer aldığı dönem ve bu konuya getirilen yorumlar açısından tartışmalı bir dönemdir. Pek çok tarihçi, kriz sürecini farklı faktörler ışığında değerlendirmiştir. Öyle ki zaman içinde tarihçilerin ortaya atmış olduğu düşünceler, farklı görüşler ışığında değerlendirilmiş ve konu ile ilgili ciddi bir tartışma ortamı doğmuştur. Nihayetinde Üçüncü Yüzyıl Krizi, farklı görüşler ve sorunlara getirilen farklı bakış açıları itibariyle değerlendirilmeye oldukça açık bir alan olmuştur. 20. yüzyıldan itibaren alevlenen kriz tartışmalarının ana çıkış noktaları; krizin sürdüğü aralık, krizi ortaya çıkaran faktörler ve kriz tanımlamasının içeriği hakkında olmuştur. Alföldy, McMullen, Strobel, Blois, Rodgers, Johne, Liebeschuetz, Hekster, Drinkwater, Birley, Magie ve Alföldi gibi pek çok tarihçi kriz tanımlamasının içeriği hakkında ayrı fikirler ışığında dönemi değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeler ilk olarak döneme neden "kriz" tanımlamasının getirildiği üzerinedir. Zira sözünü ettiğimiz bu tarihçiler, dönem boyunca Roma'nın karşılaştığı sorunların imparatorluğun sürekli olarak karşılaştığı sorunlardan oluştuğu konusunda hemfikirdir. Alföldy ve Blois gibi tarihçiler, bu dönemin bir kriz dönemi olmasının, imparatorluğun her bir sorunla direkt olarak ve eş zamanlı yüzleşmesiyle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Böylece Roma İmparatorluğu, her ne kadar dönemsel olarak aşına olduğu sorunlarla karşı karşıya olsa da bu dönem, tarihçiler tarafından olağanüstü bir süreç olarak değerlendirilmiştir.

Antik eserlerde konu ile ilgili malumat bulmak mümkündür. Cassius Dio, eserinin LXXII numaralı cildinde imparatorluğun içinde bulunduğu dönüşümün ne derece yıkıcı olduğunun altını çizer. Dio'nun aktardıkları, imparatorlukta değişen birtakım unsurların var olduğunun kanıtı niteliğindedir. Zira tarihçi ilgili ciltte, açık bir ifade kullanarak Roma'nın farklı hususlar itibariyle başka bir döneme girdiğini ifade etmektedir. Onun yanı sıra Herodianus da benzer ifadeleri kullanmıştır. Tarihçinin aktardıkları en az Dio kadar açık bir biçimde imparatorluğun gücünün azaldığı üzerine olmuştur. Bu gerileme başta siyasi olmak üzere sosyoekonomik düzeyde de değerlendirilmiştir. Herodianus ve Dio'nun sözleri, daha sonra Magie gibi alanının en önemli tarihçilerinden biri tarafından ciddi destek bulmuştur. Özellikle imparatorluğun siyasi düzeninin kötüye gittiği konusunda belirtilen fikirler, ortak bir noktada buluşmaktadır. Buradan yola çıkarak Dio, Herodianus, Eutropius, Eusebius, Antiocheni, Zosimus, Zonaras ve Victor gibi Üçüncü Yüzyıl Krizi sürecinde ve daha sonra yaşamış antik tarihçiler imparatorluğun gerileme gösterdiğini aktarmışlardır. Kriz sürecinin, henüz devam etme aşamasındayken dahi açıkça hissedilmesi, krizin ne derece yıkıcı ve belirgin etkilere sahip olduğu hakkında fikir vermektedir.

Kriz üzerine yapılan tartışmalar zaman içinde farklı fikirler üzerinden değerlendirilmiştir. Bunların en önemlilerinden birisi ise krizin göreceli bir kavram olması üzerinedir. Günümüz kullanımı açısından kriz tabirinin, Roma'nın üçüncü yüzyılı ile karşılaştırıldığında farklı bir olgu olduğu açıktır. Ancak kriz süreci, Roma İmparatorluğu'nun geniş sınırları göz önünde bulundurulduğunda her bir eyalette aynı çıkış noktalarına sahip olmamış ve aynı şekilde gelişim göstermemiştir. Bu noktada imparatorluk eyaletlerinin krizden farklı ölçütte etkilenmiş olması çalışmanın ana tartışma unsurlarından birini teşkil eder. Zira krizin gelişim süreci, her bir bölgenin birbirinden bağımsız olarak ele alınmasının zorunluluğuna neden olmuştur. Bu durum imparatorluğun üçüncü yüzyıla gelindiğinde oldukça geniş sınırlara ulaşmış olması ve bu sınırların etnik, coğrafî, ekonomik ve siyasi anlamda farklı emarelere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bunların yanı sıra çalışmanın tartışma konularından birisi de çalışmada ele alınan bütün tarihçilerin belirttiği üzere krizin sonunu getiren Diocletianus'un reformları üzerinedir. Diocletianus'un gerekli siyasi ve sosyokültürel hamleleri yaparak krizin sonunu

getirmesi, ele aldığımız tarihçilerin üzerine değerlendirmelerde bulunduğu hususlardan biridir. Bu hususla ilgili Diocletianus'un hamleleri ve krizin sona ermesinin ne gibi unsurlardan kaynaklandığı da çalışmanın tartışma konularından biri olacaktır. Kriz döneminin yoruma açık olması sebebiyle krizin tanımı, süreci ve çıkış noktaları gibi konular, modern tarih araştırmalarında önemli yer tutmuştur. Bu açıdan çalışmada, kriz hakkında tek bir kanı oluşturmak yerine krizin etkilediği alan ve ölçütünü ortaya koyarak farklı unsurlar aktarılmak istenilmektedir.

Kriz Üzerine Tartışmalar

Roma'nın üçüncü yüzyılı, "kriz" adı altında ele alınmış olsa da krizin hangi hususları içerdiği ve bu hususların hangi çerçevede ele alındığı önemlidir. Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin dinamiklerini anlamak, "kriz" adı altında değerlendirilmesinin sebepleri anlamak ile yakından ilişkilidir. Bu durum da başlıca dönemin, neden "kriz" adı altında değerlendirildiği, krizin etki alanının ne olduğu ve krizin ölçütünün hangi unsurlara bağlı olarak değişiklik gösterdiği gibi soruları beraberinde getirmektedir. Bu tür soruların varlığı, araştırmacıları incelenen dönem için net bir tarih aralığı vermenin doğru olmadığı sonucuna götürmektedir. Zira 20. yüzyıl tarihçileri olan başta MacMullen, Alföldy, Magie, Blois, Strobel ve Rodgers gibi tarihçiler krizin başladığı veya sona erdiği olayları ya da kriz sürecini farklı değerlendirdiği için farklı tarih aralıkları ortaya çıkmıştır. Bu değerlendirmeler başlıca, krizin hangi faktörler çerçevesinde değerlendirildiği, hangi coğrafyayı ne şekilde etkilediği ve bu etkinin sürekliliği göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Söz konusu faktörler siyasi, ekonomik ve sosyokültürel değişimler çerçevesinde incelenerek pek çok alt başlık altında ele alınabilir. Bu açıdan kriz sürecinde görülen siyasi istikrarsızlık, savaşlar, göçler, kültürel çatışmalar, enflasyon ve ticari ve tarımsal istikrarın bozulması gibi etkenler, krizin dinamiklerinin farklı şekillerde değerlendirilmesine yol açmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere birbirleri arasında bağlantılar olsa da etmenlerin çeşitliliği, konu hakkında araştırmacıların analizlerinin farklı sonuçlara ulaşmasının ana nedeni olarak görülebilir. Böylece kriz hakkındaki tartışmalar da farklı konu başlıkları altında gelişim göstermiştir.

Şurası açıktır ki kriz döneminin anlaşılabilmesi için "kriz" nitelemesinin anlaşılabilmesi büyük önem taşımaktadır. Kriz tanımlaması, Nicols'un de belirttiği üzere "*Politik, sosyal veya ekonomik işlerde yaklaşmakta olan ani veya kesin bir değişimi içeren istikrarsız bir durum.*" olarak ele alınabilir. Bu niteleme konu ile ilgili yanlış bir kanı oluşmaması için büyük önem taşımaktadır. Zira Roma hâkimiyetinde olan her *provincia*da, krizin her bir etkenini gözlemlemek mümkün olmayabilir. Bir *provincia* için krizin nedeni olan etmenler, bir başka *provincia* için hiçbir sorun teşkil etmemiş olması oldukça muhtemeldir. Bu ayrımın getirdiği yanlışlar, kriz döneminin incelenmesini zorlaştırdığı gibi farklı görüşlerin ortaya çıkmasını da sağlayan etmenlerdendir.² Diğer yandan imparatorluk sınırları içerisinde yer alan bölgeler için krizin çıkış noktalarının saptanması sayesinde, olaylar arasındaki bağlantılar daha net bir biçimde ortaya çıkmış olacaktır.

Yirminci yüzyılın, kriz hakkındaki görüşlerin incelenmesi adına nispeten verimli bir dönem olduğu kanısına varılabilir. Bu açıdan kriz hakkında genel bir perspektif çizmek adına görüşlerinden yararlanabileceğimiz tarihçilerden biri Alföldy'dir. Belirttiğimiz üzere tarihçiler krizin başladığı tarihi farklı tayin etmişlerdir. Pek çok tarihçiden farklı olarak Alföldy, bu tarih aralığını 249-284 arasındaki dönem olarak nitelendirmektedir. Bu tarihlendirme, Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin çok daha şiddetli bir biçimde hissedildiği İmparator Arap Philippus'un ölümünden sonrası ile ilişkilendirilmiştir.³ Gibbon ise 248-268 yılları arasına özellikle dikkat çekmektedir.

² Campbell 2008, 110.; Nicols 2006, 431.

³ Alföldy 1973, 469.

Gibbon bu aralığı, “Yirmi senelik şanssızlık ve utanç” olarak değerlendirmektedir.⁴ Drinkwater’ın kriz dönemindeki iç savaşların 240’lı yıllara kadar başlamadığının üzerinde durması da konu hakkında dikkate değer unsurlardan biridir. Sickle ve Millar ise Alföldy ve Gibbon’un aksine kriz sürecini, Alexander Severus’un öldüğü yıl olan 235 yılından Diocletianus’un tahta çıkıp reformlarını başlattığı yıl olan 284 arasında değerlendirmektedir.⁵ Onların yanı sıra Chambers ve MacMullen de bu tarihleri doğru aralık olarak kabul ederken 235’ten sonraki süreci “Mutlak bir kaos” dönemi olarak nitelendirir. Alföldy’ye benzer olarak, Cambridge Ancient History’nin on ikinci cildinin yazarlarından olan Alföldi de “*The Imperial Crisis and Recovery*” başlıklı bölümde krizi 249-270 yılları arasında değerlendirilmiştir. Ancak kitabın bu cildi 193-324 yılları arasını ele almaktadır. Bu açıdan kriz sürecinin başlangıcını Severus Hanedanı’nın başından itibaren ele almak ve krizi askeri etkenlerle ilişkilendirmek yerinde olacaktır. Bölümde dikkat çekilmesi gereken bir başka unsur ise Alföldi’nin kriz kelimesini, günümüzdeki kullanımından uzak bir biçimde değerlendirmesidir. Aslen bu kelimenin kullanımı, üst üste gelen sıra dışı istikrarsızlık durumlarının bir bütün olarak değerlendirilmesinden ibarettir. Bu açıdan yazarın dikkatini çekmek istediği kriz durumu daha önceden de karşılaşılmış olan olağanüstü durumların bir toplamı olarak değerlendirilebilir. Alföldi’nin belirttiği kriz durumu pek çok ve uzun süreli kriz dönemlerini bir araya toplamaktadır. Bu açıdan konumuz ile ilgili olarak krizin tek bir elden açıklanarak ele alınması konusu, Alföldy’nin bu düşüncüyü ortaya attığı 1938 yılına kadar ele alınmamıştır.⁶ Alföldy’nin yanı sıra Johne de Severus Hanedanı’nın kriz ile olan ilişkisinin oldukça güçlü olduğuna değinmektedir. Yazar, Severusların devletin iç dinamiklerinde ve toplumunda meydana gelen değişimlerin, asker imparatorlar devrinin getirmiş olduğu siyasi dönüşümle ilişkili olduğunu savunmaktadır. Asker imparatorların paylaştıkları fazla özellik olmadığına dikkat çeken Johne, bu devirde meydana gelen gelişmelerin krizin özellikle siyasi kanadını derinden etkilediğini belirtmektedir. Bu sebepten ötürü yazara göre Severus Hanedanı’nın başlangıcının, krizin başlangıç tarihi olarak alınması daha doğrudur.⁷

Tüm bu görüşlerden farklı olarak Johne, krizin belli başlı aşamaları olduğunu ve krizin ölçütünün de bu aşamalara bağlı olarak gelişim gösterdiği görüşündedir. Yazara göre 193 yılından itibaren asker imparatorlar devrinin başlaması krizin ilk aşamasını oluşturan ana unsurlardandır. Bu ilk aşama 235 yılında Alexander Severus’un ölümünün ardından Severuslar Hanedanı’nın son bulmasıyla başlar. Bu olay, 284 yılına kadar tek bir hanedanın var olamaması nedeniyle krizin ilk aşamasını oluşturmuştur. 235-253 yıllarını kapsayan ilk aşama boyunca, tahta geçen imparatorlar Severusların siyasi ve ekonomik politikalarını devam ettirmişler ve imparatorluğun içinde bulunduğu dönüşüm sürecine ayak uyduramamışlardır. Buna paralel olarak enflasyon ve siyasi istikrarsızlık gibi Severuslar döneminde, kriz döneminden çok daha az şiddete sahip başlıca sorunların çözümleri konusunda gerekli hamleler yapılamamıştır. İmparatorların geleneksel yönetim biçimleri, imparatorluğun kriz sürecini büyüten başlıca unsur olmuştur. Valerianus’un hâkimiyeti ile başlayan krizin ikinci aşaması ise 253-268 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Bu süreç boyunca sayısız gaspçının iktidarda hak iddia etmesi, senatonun gücünün oldukça zayıflaması ve sürekli olarak devam eden istilaların varlığı krizin gelişimini perçinlemiştir. Johne, Valerianus ve Gallienus’un hükümdarlığı boyunca krizin en şiddetli noktasına ulaştığını belirtmektedir. 268-284 yılları ise krizin son aşamasını oluşturur. Bu aşamada imparatorluk hemen her

⁴ Gibbon 1776, 79.

⁵ Drinkwater 2005, 63.; Sickle 1930, 343.; Millar 1981, 49-51.

⁶ Andreas Alföldi’nin bu görüşleri Cambridge Ancient History’nin 1939 yılındaki 12. cildinde yer almakla beraber Liebeschuetz tarafından aktarılmıştır. Liebeschuetz 2007, 11.

⁷ Chambers 1966, 33.; MacMullen 1988, 101.; Johne-Hartmann 2008, 1026-1027.

yönden iyileşme belirtileri göstermiştir. Bu iyileşmenin temeli ise Claudius Gothicus, Aurelianus ve Probus'un siyasi anlamda geleneksel yöntemlerden vazgeçmesi ile mümkün olmuştur. Bu süreç krizin sonlandırılması için yeterli olmasa da Diocletianus'un reformlarına zemin hazırlamıştır.⁸

Krizle ilgili öne sürülen faktörlerin siyasi, ekonomik ve sosyokültürel olmak üzere farklı alanlarda sınıflandırıldığından söz edebiliriz. Bu durum krizin başladığı tarihin de net biçimde tahayyül edilememesi gibi bir olguyu ortaya çıkarmıştır. Alföldy ise krizin çıkışı ve gelişimi ile ilgili sekiz ana faktörün varlığından söz eder. Bu faktörler; imparatorların askeri despotlar haline dönüşmesi, askeri kademelerdeki istikrarsızlık, askerlerin olması gerekenden fazla güçlenmesi, askeri bölgelerin etki alanlarının artması, neredeyse tüm sınır bölgelerinin yağmalanması, ekonomik problemler, sosyal değişimler, nüfusun azalarak eşitsiz dağılması ve dini sorunların nüksetmesi sonucu çıkan problemlerdir.⁹ Bu faktörler Alföldy'nin özellikle üzerinde durduğu etkenlerdir. Ancak bunları artırmak da mümkündür. Örneğin Blois'nin de üzerinde durduğu üzere, Danube bölgesindeki göçlerin oluşturduğu kargaşa ortamı ve Severuslar döneminin başlarından itibaren varlığından kuşku duyulmayan askeri sınıfın üstünlüğünden de özellikle söz etmek gerekir. Zira bu unsurlar, imparatorluğun yönetim kademelerini önemli ölçüde etkilemiş ve askerlerin imparatorlar üzerindeki kontrolünün artmasına yol açmıştır. Bu durum Severuslar Dönemi sırasında da kendini ciddi ölçüde göstermiş ancak kriz döneminde ekonomik ve sosyal değişimlerin de peşi sıra gelmesiyle beraber kontrol edilemez bir hâl almıştır.¹⁰

Alföldy'nin değerlendirmelerinde antik kaynakların etkisinden de söz etmek gerekir. Başta Dio ve Herodianus'un aktardıkları, günümüzde dönemi tasvir ederken kriz sözcüğünün ne derece uygun olduğunu ortaya koymak açısından bizlere fikir verir. Herodianus, eserinin giriş bölümünde dönemi acı bir şekilde anlatmakta ve "*İmparatorluk ardılıklarının birbirini bu kadar yakından takip etmesi hem iç hem de dış savaşların değişkenliği; ulusal ayaklanmalar ve şehirlerin yıkımı...*" ve "*...depremler, havanın kirlenmesi ya da zalimlerin ve imparatorların inanılmaz kariyerleri...*" gibi dönemin belirtilerini dile getirmektedir.¹¹ 229 yılında Bithynia'da da bulunan ve ikinci kez *consul* seçilen Dio ise dönemle ilgili olarak İmparator Marcus Aurelius'un ölümünün ardından imparatorluğun durumunun giderek kötüye gittiğine değinir ve "*Altından bir imparatorluğun, demirden ve tozdan bir imparatorluğa...*" dönüştüğünden bahseder.¹² Bu husus Alföldy'nin çıkarımlarının şekillenmesine ve dönemin içinde bulunduğu şartların kriz nitelemesiyle açıklanmasına yol açmıştır.¹³ Dio'nun nitelemesi aracılığıyla yaşanan sürecin bir gerilemiş, hatta çöküş olarak görülebileceği sonucuna varmak mümkündür. Dönem göz önünde bulundurulduğunda, bu fikrin yerinde olabileceği savunulabilir. Ancak süreç, günümüz şartlarında değerlendirildiğinde krizin bir dönüşüm süreci olarak ele alınabileceğini de unutmamak gerekir. Zira Diocletianus'un *tetrarchy* yönetimi ve veraset sistemini düzenleyerek tahttan çekilmesi gibi reformlarının ardından Roma İmparatorluğu'nun ani bir dönüşüm sürecine girdiği açıktır.¹⁴ Dahası bu dönüşüm sürecinin sonucunda imparatorluğun, Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin etkilerinin pek

⁸ Johne-Hartmann 2008, 1027-1028. Gallienus ve Valerianus dönemindeki siyasi gelişmeler için ayr. bkz. Magie 1950, 659.; Johne-Hartmann 2008, 1030-1031.

⁹ Alföldy 1973, 469.

¹⁰ Bleckmann 1992, 226-237.; Blois 2001, 204-208.; Johne-Hartmann 2008, 1025. Severuslar Dönemi'nin Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne etkisi için ayr. bkz. Eusebius VI, 217-220.; Mennen 2006, 112-117.; Campbell 2008, 1-28.

¹¹ Herodianus 1.1, 4-5.

¹² Dio LXXII, 35, 5. Bu tanım Dio'dan sonra alanının en önemli tarihçilerinden olan David Magie tarafından da kullanılmıştır. Konu için ayr. bkz. Magie 1950, 659.

¹³ Blois 2001, 204-205.

¹⁴ Ünver 2023, 55. Diocletianus'un reformları ve Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin sonu için ayr. bkz. Eutropius X, I 255.; İznik 2011, 102-105.

çoğunu geride bıraktığını belirtmek yanlış olmaz. Her ne kadar imparatorluk, kriz sürecinin etkilerinden hızlıca sıyrılamamış olsa da bu durumu kriz sürecinin yaratmış olduğu etkilerin derinliğiyle açıklamak daha uygun olacaktır.

Diğer yandan kriz tanımlamasını reddeden tarihçiler de vardır. Cameron ise üçüncü yüzyıl sürecini “kriz” sözcüğü ile tanımlamanın doğru olmadığını ileri sürer. Kriz kelimesinin diğerlerinden bağımsız olarak “değişim” veya “dönüşüm” ile nitelenmesi gerektiğini belirtir. Tarihçiye göre bu dönem kabaca yüzyılların geçmesiyle beraber örtüşen zeminde meydana gelen sayısız değişiklikten ibarettir. Strobel de sözcüğün eleştirel vurgusunun altını çizen Cameron’a katılmaktadır. Diğer yandan Strobel’e göre ise kriz sözcüğü reddedilmelidir. Zira üçüncü yüzyılın perspektifi çizilmek istenildiğinde kriz sözcüğü ortaya konulan önyargıların (*Vorgaben*) ve değer yargılarının (*Wertungen*) dışında kalır. Strobel, “*Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert*” adlı eserinde Alföldy’nin çıkarımlarının içi boş yanılsamalar olduğundan bahseder. Ona göre üçüncü yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu kriz durumu aslında dönemin tarihçilerinin içinde buldukları olası kriz veya tehlike durumlarına karşı aldıkları önlemler veya imparatorlukta çıkması beklenen olası sorunlar üzerinedir. Strobel, Alföldy’nin yola çıktığı antik tarihçiler olan Dio ve Herodianus’un üzerinde durur.¹⁵ Bu iki tarihçinin metinlerinin aslen kişisel hayal kırıklıklarından ve Romalıların, Daçyalıların saldırılarına karşı aldıkları birtakım yenilgilerin izleriyle ilgili olduğunu savunur.¹⁶ Dio ve Herodianus’un Roma’nın genel yapısında kriz niteliği taşıyabilecek herhangi bir durumu tasvir etmediğini belirtir. Strobel, Roma’nın halihazırda sürekli olarak değişim içinde olduğunun ve üçüncü yüzyılda meydana gelen değişimlerin de bundan ibaret olduğunun altını çizer. Buradan yola çıkarak üçüncü yüzyılda meydana gelen değişimlerin “hızlandırılmış bir değişim süreci” olarak nitelendirilmesine karşı çıkar. Ona göre bu değişim daha çok yapısal bir değişim olarak nitelendirilmelidir. Drinkwater da kriz kelimesinin aslında Roma’daki değişim ve dönüşüm sürecini nitelediğinden söz eder. Potter ise 180-395 yılları arasının Roma İmparatorluğu’nda kademeli bir değişim süreci olduğuna ve bu sürecin kriz adlandırması adı altında ele alınmasının yanlışlığına değinir.¹⁷

Roma İmparatorluğu’nda üçüncü yüzyılda ekonomik düzenin çöküşü ve imparatorluk yönetiminin, sürekli değişen imparatorların eline geçmesiyle birlikte uzun bir istikrarsızlık içine girdiği görülebilir. Yükselen enflasyonun yanı sıra askerlerin, imparatorların üzerindeki hâkimiyeti bu durumu ortaya çıkaran ana etkenlerdir. Yine bu nedenler sebebiyle bazı şehirlerin terk edilmesi ve *euergesia*¹⁸ ve sosyal hizmetlerin azalması kaçınılmaz olmuştur. Diğer yandan Alföldy’nin değindiği faktörleri temel alan bir başka tarihçi olan MacMullen’e göre krizin başlangıç noktasını incelerken değerlendirilmesi gereken ana unsur, Alexander Severus’un politikalarıdır. Belirtildiği üzere Roma İmparatorluğu, bu dönemde her ne kadar siyasi, ekonomik ve sosyokültürel istikrarsızlık yaşasa da bu süreç, bir kırılma devridir. Zira MacMullen, Alexander Severus’un ardından imparatorların, Diocletianus’a kadar hiçbir zaman yönetimde istedikleri gibi hareket edemediklerinin altını çizer. Bu nedenle siyasi kargaşa devrinin başlangıcını da Severus Hanedanı’nın

¹⁵ Strobel 1993, 346-347.; Liebeschuetz 2007, 14.; Cameron 2008, 90-110.

¹⁶ Dacia, Yukarı Moesia ve Danube Nehri’nin kuzeyinde bulunan bölgeye verilen isimdir. Bu bölge Roma için sınır bölgelerinden biridir. Bu sebeple göç ve sınır ötesindeki göçebelerin saldırılarına açık olan bölgelerdendir. Roma İmparatorluğu’nun bu sınırı, Üçüncü Yüzyıl Krizi sürecinde Germen kabileleri başta olmak üzere pek çok göçbenin saldırısıyla karşı karşıya kalmıştır. Tarihçinin bu bölgenin önemini altını çizmiş olmasının asıl sebebi de bu olmalıdır. Dacia Eyaleti ve Germenler ile ilgili ayr. bkz. Popescu 2012, 407-418.

¹⁷ Strobel 1993, 706-709.; Potter 2004, 58.; Liebeschuetz 2007, 12-15.; Drinkwater 2008, 28-67.

¹⁸ *Euergesia*, kamu işlerinde hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmak isteyen *euergetes*’lerin bağışlarına verilen isimdir. Bu sayede Roma kentlerinde halkın refahı ve toplumun salahiyeti için çeşitli faaliyetlerin yapılması mümkün olurdu. *Euergesia*’nın içeriği için ayr. bkz. Blois 2001, 207.; Manders 2006, 289.; Carrie 2008, 308.

sonu olarak göstermiştir. Tarihçi, siyasi istikrarın bozulması sonucunda imparatorluğun sınırlarında ciddi bir kargaşa ortamının başladığının altını çizer.¹⁹ Zira imparatorluk; Franklar, Alemanniler, Juthungiler, Vandallar, Saksonlar ve Sarmatlar gibi pek çok göçebe grup tarafından tehdit edilmiştir.²⁰ Ancak dış tehditlerden en önemlileri Got akınları ve Sasani Savaşlarıdır.²¹ Bu iki dış etken imparatorlukta siyasi istikrarsızlığın büyümesi, ekonomik dengenin bozulması ve şehirlerin zarar görmesi gibi pek çok olumsuzluğa sebebiyet vermiştir. Böylece ticaret ve üretim dengesinin olumsuz anlamda etkilenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Bu hususlarla bağlantılı olarak imparatorluk giderlerin karşılanamaması, gümüş üretiminin daha düşük maliyetle yapılmak zorunda kalınmasına yol açmıştır. Bu durum da kriz sırasındaki en büyük problemlerden biri olan enflasyonu en derinden etkileyen gelişmelerden sayılmaktadır. MacMullen siyasi ve ekonomik dengenin bozulması sürecini Campania bölgesi ve Güney Gallia'daki eyaletleri örnek vererek açıklamaktadır.²² Öyle ki imparatorluk sınırları içinde coğrafi bakımdan krizden en az etkilenmesi beklenen bu eyaletlerde dahi ekonomik sorunların baş gösterdiğine değinmiştir.²³

Tüm bu unsurların sosyal karışıklıkları doğurduğu açıktır. Ancak her ne kadar sınırların dışında yaşanan karışıklıklar krizin çıkışı adına ana meseleyi teşkil etse de imparatorluk sınırlarında yaşayan yerel ve köklü halklar da kriz sürecinden büyük oranda etkilenmiştir. Bu açıdan geleneksel yaşam kültürünün yok olmadığı ve belli bir istikrar dahilinde devam ettiği toplumlar bu duruma örnek teşkil eder. Grek toplumunda bu örneklerle rastlamak mümkündür. Grek toplumunda özellikle üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde vergilerin artması sebebiyle huzursuzluklar ortaya çıktığı açıktır. Bunun çıkış noktası Roma İmparatorluğu'nda Severuslar Dönemi'nden sonra fazlasıyla güçlenen asker sınıfının artan isteklerine paralel olarak vergilerin yükseltilmesinin tek çare olarak görülmesidir. Yine Alexander Severus dönemine ait olduğu saptanan ve hasar görmüş bir papirüs metninde de şehirlerin vergi olarak imparatorluğa daha fazla para sağlaması gerektiğinden söz edilmiştir. Bu açıdan MacMullen'in de üzerinde durduğu üzere Alexander Severus devrinin bir kırılma devri olduğu düşüncesi desteklenebilir. Bu kez Mısır'da bulunan ve üçüncü yüzyıla ait olan on üç papirüs metni, kültürel ve sosyal sorunlar bir yana, ekonomik açıdan problemlerin varlığına da dikkat çekmiştir. Buna paralel olarak Anadolu'da *euergesiadan* ve sosyal sorumluluklardan kaçmaya çalışan kişiler de bu duruma örnek olarak verilebilir. Herodianus'un aktardığına göre Maximinus Thrax'ın yükselttiği vergilerin sonucunda kargaşalar çıkmış ve nihayetinde 238 yılındaki isyana yol açmıştır. *Magistratuslar* sosyal girişimleri bir kenara bırakmış ve ekonomik sorunlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Her ne kadar bölgeden sorumlu olan *curatorler*, yetkili kişileri prestijli sosyal projeler yapmaya yöneltse de ekonomik durum bu teşvikin önüne geçmiştir. Bunun yanı sıra Blois de üçüncü yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğindeki bu ekonomik değişimlerin Orta Çağ Tarihi'ni derinden etkilediğinin ve batı ekonomisinin doğuşuna neden olduğunun altını çizer. Tüm bu

¹⁹ Siyasi istikrarsızlığı ortaya çıkaran en büyük etken imparatorların oldukça kısa süreler tahtta kalmasıdır. Balbinus, Aemilianus, Gordianus, Maximus, Quintillus ve Florianus gibi imparatorlar ancak birkaç ay boyunca tahtta kalabilmiştir. Diğer yandan Gallienus'tan Carus'a kadar imparatorların varislerini atamaması ya da atayamaması dikkat çekmektedir. Shillam 2006, 11. ayr. bkz. Ziolkowski 2011, 114-117. Diğer yandan üçüncü yüzyılı başından sonuna kadar siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönem olarak nitelemek de yanlış olur. Zira Gallienus (253-268) ve Aurelianus (270-275) dönemlerinde imparatorluğun kısmî anlamda istikrar kazandığı süreçler de olmuştur. Konu için ayr. bkz. Corbier 2008, 332-336.

²⁰ Boatwright-Gargola-Talbert 2004, 434.; Magie 1950, 684.

²¹ Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin ortalarında şiddetlenen ve özellikle 253 yılında tahta geçen İmparator Valerianus devrinde Anadolu'da Bithynia ve Asia Eyaletlerinde ciddi tahribat yaratan Gotlar, krizin en yıkıcı etkenlerinden birini oluşturmuştur. 256-257 yıllarında Chalcedon kenti de dahil olmak üzere Bosporus çevresinde pek çok Roma kentini yağmalayan Got grupları, 262-263 yılları arasında Asia Eyaleti'ne saldırılarda bulundu. Gotlar, Asia Eyaleti'nin en büyük kentlerinden biri olan Ephesos'a girerek buradaki Artemis Tapınağı'na büyük hasar verdi. Magie 1950, 705-709.; Drinkwater 2008, 41.

²² Konu ile ilgili ayr. bkz. Nicols 2006, 433.

²³ MacMullen 1988, 101.; Johne-Hartmann 2008, 1034-1035. Konu için ayr. bkz. Blois 2001, 204.; Liebeschuetz 2007, 11-12.

etkenler bizlere bu dönemde krizin ortaya çıkarmış olabileceği sonuçlar ve krizin ölçütü hakkında fikir vermektedir.²⁴

Her şeye rağmen kriz sözcüğü, günümüz kullanımıyla net bir tanımlama ortaya koymaktadır. “*Crisis and the Roman Empire*” başlıklı eserinde Liebeschuetz kriz sözcüğünü ilişkilendirdiği “aciliyet”, “tehlike” ve “dönüm noktası” tanımlamalarını, dönem ile ilgili dikkat çekilmek istenen ana hususları nitelmesi için kullanmıştır.²⁵ Ayrıca tarihçiye göre Üçüncü Yüzyıl Krizi’nin ortaya çıkması, imparatorluk içindeki pek çok olumsuz durumun eş zamanlı biçimde varlığını sürdürmesi ile ilişkilidir. Bunun yanı sıra Roma İmparatorluğu’nun daha önce karşılaşmadığı bazı durumların, “aşırı” olarak nitelenebilecek kimi sorunlar yaratması da tetikleyici olan bir başka husustur. Referans aldığımız bir başka isim olan Rostovtzeff ise “*The Social and Economic History of the Roman Empire*” adlı eserinde kriz kelimesini kullanırken, bu kelimenin içeriğini “gerileme” ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bu açıdan ona göre krizin kesin bir gerileme içermesi gerekmektedir. Ancak günümüz tarihçileri, kriz kelimesinin gerileme ile bir arada kullanılması yerine bir kavram olarak yalnız başına değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Rostovtzeff, üçüncü yüzyılda meydana gelen sosyal hareketlerde *euergetian*’ın terk edilmesinin yanı sıra köylülerin askerler tarafından kontrol edilmesine de değinir. Böylece üretim ve ticaret askerlerin eline geçmiş, siyasi inisiyatifin yanı sıra ekonomik ve sosyal tekel de askerler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Kendisine göre bu durumun ortaya çıkardığı ana sonuç ise orta sınıf ve üst sınıfın askerler tarafından baskı altına alınarak sindirilmesidir.²⁶

Bunların yanı sıra dikkat çekilmesi gereken bir başka unsur da Roma senatosunun rolüdür. Senato, Roma’nın cumhuriyet tarihinde oldukça önemli bir yere sahipti. İ.Ö. 27 yılında geçilen *Principatus* rejimiyle beraber ise yetkileri sınırlandırılmıştı.²⁷ Yine de üçüncü yüzyıl ile mukayese edildiğinde, birinci ve ikinci yüzyıl boyunca senatonun bu denli güçten düşmediğini söylemek yanlış olmaz. Jones bu duruma “*Senato ikinci yüzyılda olduğundan daha çok temsil görevi üstlenen bir pozisyondaydı...*”²⁸ sözleriyle dikkat çekmiştir. Temsil görevi üstlenmek burada senatonun siyasi gücünün, imparatorlukta temsilden ibaret olması gibi bir anlamda kullanıldığı düşünülebilir. Senatonun gücünün azaldığı fikrine, imparatorluk genelinde askerlerin yükselişi ve nihayetinde askerlerin imparatorları kontrol altına alması çerçevesinde ulaşılabilir. Zira ikinci yüzyılda Nerva-Antoninuslar veya Severuslar gibi, üçüncü yüzyıl boyunca herhangi bir hanedanın ön plana çıkamamasının etkenlerinden biri de askerlerin yaratmış olduğu kaotik ortamdır. Bu noktanın önemi, imparatorluk genelinde kurulamayan siyasi istikrarın sebeplerinden biri olmasıdır. Askerlerin imparatorluk genelinde yaratmış olduğu siyasi çatışma ortamı, Üçüncü Yüzyıl Krizi boyunca, istisnalar olsa da siyasi istikrarın yerini siyasi çekişme ortamına bırakmasına neden olmuştur. Nihayetinde ekonomik ve idari sorunların perçinlenmesinin yolu açılmıştır. Bu durumu da kapsam açısından imparatorluğun her eyaletinde görmek mümkün olmuştur.²⁹ Siyasi istikrarsızlığa değinen antik tarihçilerden olan Herodianus, krizin öncesini “*İlımlı ve ölçülü bir yönetim*” olarak değerlendirirken kriz sürecinin ardından meydana gelen değişimi “*Barbar bir aristokrasi...*” şeklinde değerlendirmiştir. Ayrıca Zonaras ve Victor gibi antik tarihçiler de Arap Philippus dönemini örnek göstermiş ve Gotlar üzerinden

²⁴ Blois 2001, 206-208.; Herodianus 8, 303-318.

²⁵ Liebeschuetz 2006, 17.

²⁶ Rostovtzeff 1926, 416-447.; Hekster-Kleijn-Slootjes 2006, 3-11.; Liebeschuetz 2007, 17.

²⁷ *Principatus* rejiminin ilk yıllarından itibaren senatonun gücünün azalmasının nedenleri için ayr. bkz. Hekster 2004, 24-28.; Rowe 2006, 114-117.

²⁸ Jones 1973, 22.

²⁹ Campbell 2008, 110.; Özman-Doğan 2021, 579-582.

değindikleri hususlarla istikrarsızlığın imparatorluk üzerindeki etkilerinden bahsetmişlerdir.³⁰

1999'da Witschel arkeolojik bağlamda üçüncü yüzyıl Roma'sının sosyal ve ekonomik durumunu ele alır. Onun öne sürdüğü araştırma metodu imparatorluğun farklı bölgelerinin, birbirlerinden bağımsız olarak ele alınması ve bölgesel olarak sosyoekonomik koşulların incelenmesidir. İmparatorluğun dördüncü yüzyıldaki vaziyetinin iki yüzyıl önceki durumundan oldukça farklı olduğu aşikârdır. Ancak kriz olarak adlandırılan bu dönemin açıklanması, Witschel'in de değindiği gibi sadece siyasi unsurlarla ilgili değildir. Buna paralel olarak toplumdaki üst sınıfın yazdığı eserler, ekonomik durum ve şehir ile kırsal bölgedeki yaşam ele alındığı takdirde imparatorluk sınırlarında kayda değer değişimler olmadığını, ikinci yüzyıldaki sosyoekonomik yaşamın nispeten sürdüğünü savunmuştur. 250-260 ve 280-290 yılları arasında imparatorluk için büyük tehlikelerin var olduğu açıktır. Ancak bu imparatorluğun tamamı için geçerli değildir. Kriz kelimesi, yapısı itibariyle net yargılar içeren bir tanımlama olduğundan dolayı böylesi büyük sınırlara sahip bir imparatorluk için bütüncül açıdan yapılacak olan bir yaklaşımla değerlendirme yapmanın eksik kalacağına altını çizmiştir. Bu nedenle de krizin imparatorluğun tamamı için eşit standartlarda olmadığı savunulabilir. İç bölgeler açısından ele alınacak olursa dış göçler veya saldırıların söz konusu olmadığı düşünülebilir. Diğer yandan Hristiyanlık hareketleri veya kentlerde meydana gelen değişimler de imparatorluğun tüm eyaletleri için eşit derecede problem teşkil etmemiştir. Ancak siyasi istikrarsızlık, ekonomik faktörler veya sosyal meseleler yine eşit derecede olmamakla birlikte tüm imparatorlukta söz konusu olan sorunlardır.³¹

Üçüncü Yüzyıl Krizinin Dayandırıldığı Etmenler

Kriz adlandırmasının çıkışı ile ilgili farklı değerlendirmelerin olduğu aşikârdır. Antik ve günümüz tarihçilerinin çizdikleri perspektiften yola çıkarak şu sonuca varabiliriz ki Roma'da üçüncü yüzyıl boyunca kriz hâlinin hâkim olduğu ile ilgili çıkarımlar çelişkilidir. Zira kriz hali ne tek bir bölgede etkisini göstermiş ne de imparatorluğun genelinde aynı çerçevede gelişmiştir. Bu nedenle krizin Roma eyaletlerinde farklı şekillerde gelişerek ilerlediği düşüncesine ulaşmamız, konunun anlaşılabilirliği açısından elzemdir. Tarihçi Cimadomo bu konuyla ilgili şu sözleri sarf eder: "*Krizler, mevcut durumu iyileştirebilir veya kötüleştirebilir. Geçici ve soyut olgular oldukları için, devam eden bir krizin belirtilerini tespit etmek çok zordur. Bu nedenle, tarihçiler bu terimi daha fazla kullanmışlardır.*"³² Cambridge Ancient History'nin ilgili bölümlerinde de buna paralel olarak kriz döneminin imparatorluğun bütününe farklı şekillerde etki ettiğine dair malumata ulaşmak mümkündür.³³

Yapılan araştırmalara göre dönemin koşulları ve şartlardaki değişimler göz önünde bulundurulduğunda imparatorlukta süregelen bir krizden söz edilebileceği ileri sürülebilir. Ancak bu değişim bölgesel olarak farklılıklar gösterir. Bu farklılıklar çerçevesinde krizin etkenlerinden biri olan zirai ve şehirleşmedeki problemleri göz önünde bulundurmak gerekir. Bu iki unsur Ren toprakları boyunca ve Danube bölgesinde ciddi bir sorun teşkil ederken, Hispania bölgesinde önemli bir sorun olmamıştır. Bunun ana nedeni de Ren ve Danube Nehirleri çevresinin Germenlerin göç bölgeleri olmasından kaynaklanmaktadır. Buna karşın daha batıda bulunan Hispanya iç sınırlar içinde yer aldığı için bu sorunlardan etkilenmemiştir. Diğer

³⁰ Herodianus 7. 1, 1.; Victor 28. 7, 127-128.; Zonaras XII, 19.

³¹ Witschel 1999, 251-281.; Liebeschuetz 2007, 14.

³² Cimadomo 2022, 11.

³³ Drinkwater 2008, 28-67.; Campbell 2008, 12-13.

yandan, üçüncü yüzyılda pek çok şehrin ortaya çıktığını da söylemek gerekir. Bu durum da yine Ren ve Danube sınırlarındaki problemlerin diğer eyaletlerdeki problemlerle paralel olmadığını gösterir. Krizin siyasi etmenleri arasında yaşanan siyasi istikrarsızlık ve idari problemlerin imparatorluğun hemen her yerinde görüldüğü düşünülebilir. Ancak Sasani Savaşları ve göçebe akınlarının yarattığı siyasi, ekonomik ve sosyal problemleri bütünden ziyade bölgesel olarak incelemenin daha etkili olacağı sonucuna varılabilir. Zira Sasani Savaşları ve başta Gotlar olmak üzere göçebelere Roma İmparatorluğu'na etkileri, imparatorluğun bütünden ziyade doğu sınırlarını etkileyen unsurlardır.³⁴

İlk olarak siyasi etmenlerin başında gelen ve imparatorluğun bütününde büyük sorunlara yol açan siyasi istikrarsızlık durumunu ele alacağız. Septimius Severus ile başlayan asker imparatorların yükseliş süreci Roma İmparatorluğu'ndaki kriz sürecinin ana etmenlerinden birini oluşturdu. Zira Septimius Severus'un askerlere verdiği ayrıcalıklar, Severus Hanedanı'nın hüküm süreci boyunca artarak devam etti. Caracalla ve Alexander Severus dönemlerinde askerlerin nüfuzunda önemli değişimler meydana geldi. MacMullen'in de altını çizdiği üzere Alexander Severus dönemi imparatorluk için kritik bir değişimin başlangıcını meydana getirmiştir. Alexander Severus, antik yazarlar tarafından Septimius Severus ve Caracalla'ya tezatlık oluşturması nedeniyle adından olumlu anlamda söz edilen bir figürdür. Magie de Alexander Severus'un özellikle Caracalla'nın kısa saltanatı boyunca askerlerin lehine hareket ederek gücü eline geçirdiğinden bahseder. Bu nedenle Caracalla'nın ordunun gözünden düşüşü ve Alexander Severus'un yükseliş süreci başlamıştır. Ancak Alexander Severus'un imparator olduktan sonra askerlerini kontrol edememesi sonunu hazırlayan unsurlardan olmuştur. Buradan anlaşılacağı üzere askerlerin etkisi, üçüncü yüzyılın başlarında bile oldukça ön plandadır. Bu durum daha önce de sözünü ettiğimiz üzere Severuslar Dönemi'nde yaşanan gelişmelerin, daha sonraki dönemde yaşanacak olan siyasi istikrar sorununa olan etkilerindedir.³⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde kriz sürecinin Severuslar Dönemi'nden bağımsız olarak ele alınmasının yanlış olacaktır. Ancak Severuslar Dönemi'nde sallantıda olsa da siyasi istikrarın, en azından hanedan yoluyla var olduğundan da söz etmeliyiz. Zira Severuslar Hanedanı'nın, kriz sürecine olan etkileri açık olmasına rağmen krizin Severuslardan itibaren başladığını söylemek yanlış olacaktır.³⁶ Bunun ana nedeni ise Severuslar Dönemi'nde siyasi bir istikrarın var olmasından kaynaklı olabilir. Severuslardan sonra siyasi istikrarın açık bir biçimde kaybolması, krizin şu ana kadar ele aldığımız nedenleriyle yakından ilişkilidir.

Alexander Severus halka karşı güttüğü olumlu politikalar ve senato ile olan iyi ilişkileri sayesinde gücünü sağlama almıştır. Ancak imparatorluk içinde askerlerin nüfuzu uzun süre boyunca artış göstermiş, imparator ise 235 yılına kadar fiziken askerlerinin başına geçmemiştir. Bu yılda ise Gaius Verus Maximinus'un liderlik ettiği isyan hareketi sonucunda öldürülmüştür. Bununla beraber uzun ve istikrarsız bir dönem başlamıştır. Bu tarihten itibaren 284 yılına kadar imparatorların, askerlere önemli imtiyazlar vermesi imparatorlukta en büyük güç kaynağıdır.³⁷ Krizi ortaya çıkaran etmenlerden biri olan bu istikrarsızlık dönemi, siyasi açıdan imparatorluğun bütününe etkileyen unsurlardandır. Zira askeri açıdan nüfuz sahibi ve karizmatik bir liderin olmaması, Sasani ve Got akınlarının kontrol altına alınamaması ve imparatorluğun tamamında yaşanan ekonomik sorunların

³⁴ Magie 1950, 659.; Blois 2001, 205-206.; John-Hartmann 2008, 1029.; Sayar 2020, 18-19.

³⁵ Dio LXXIX-LXXX.; Herodianus VI, 241-245.; Magie 1950, 689-690.

³⁶ Sözü daha önce de edildiği üzere Cambridge Ancient History'nin Üçüncü Yüzyıl Krizi ile ilgili olan XII. cildi, 193- 324 yıllarını ele almaktadır. Ancak bu ciltte krizin başlangıcı 193 yılına dayandırılmamıştır. Bu durum Severusların kriz ile yakından bağlantılı olmasına rağmen krizin başlangıcını teşkil etmemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

³⁷ Zosimus I, 44-51.; Magie 1950, 659-690.; Scullard 2010, 183.

engellenememesi adına ana hususlardan birini oluşturur. Bu açıdan tek başına bir kriz durumu olarak nitelendirmediğimiz Sasani ve Got akınları, çıkış nedeni ve büyüyerek önemli bir tehdit haline gelmesi açısından ciddi bir gelişmedir.³⁸ Zira Got saldırıları ve bu saldırıların da etkisi olduğu Iuthungi, Alemanni ve Vandallar'ın sınır boylarındaki yağmacılık hareketleri, Roma'nın askeri gücünün Ren havzası ve çevresinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.³⁹ Böylece doğudaki Zenobia İsyanı gibi gelişmelerin önünü açmıştır. Bu nedenle sözünü ettiğimiz sorunların giderek büyümesi, iktidardaki sorunların varlığını göz önünde bulundurmanızın gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Zira bu iki husus üçüncü yüzyıldaki kriz hâlini açıklarken değinilmesi gereken bir unsurdur. Diğer yandan imparatorluğun özellikle batı eyaletlerinin bu sorunlardan direkt olarak etkilenmediğini belirtmemiz gerekir. Aslen Sasani Savaşları'nın; Armenia, Cappadocia, Syria ve Kuzey Mesopotamia eyaletleri ile direkt olarak ilişkili olabileceğini belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra Mısır gibi nispeten yakın bir eyalet dahi direkt olarak Sasani Savaşları'ndan etkilenmemiştir. Örneğin Magie, ikinci yüzyılda meydana gelen Sasani Savaşları'ndan söz ederken Mısır'ın savaşlarla tek ilgisinin, Cappadocia Eyaleti'nde bulunan askerlere kıyafet tedariki olduğundan bahseder. Got akınları ise nispeten Yukarı Moesia, Aşağı Moesia, Thracia, Dacia, Yukarı Pannonia, Aşağı Pannonia ve sürekli olmamakla beraber Anadolu eyaletlerinin batı kıyılarında etkili olmuştur.⁴⁰

Roma İmparatorluğu'nun ekonomik durumunun bozulması yalnızca tarımsal ve ticari sürekliliğin zarar görmesi ile açıklanamaz. Bunun yanında imparatorluk sınırlarında çıkartılan kaynaklar da imparatorluğun ekonomisini direkt ve ikinci yüzyılda yaşanan savaşları dolaylı olarak olumsuz etkilemiştir. Marcus Aurelius'un ölümünün ardından Danube bölgesinde German kabilelerine karşı yapılan savaşlar devam etmiştir. Ancak hem askerlerin ücretleri hem de teçhizatlar için kullanılan metal tedariki, uzun savaş döneminde fazlasıyla artış göstermiştir. Bu durum üçüncü yüzyılda yaşanacak olan ekonomik krizin ilk unsurlarından birini oluşturmuştur. Bu süreç Severuslar döneminde de hızla artarak devam etmiştir. Caracalla ve Alexander Severus dönemlerindeki savaşlar harcamaları fazlasıyla arttırmıştır. Askerlerin teçhizatları ve ödenen ücretlerin yanı sıra Severuslar döneminden beri askerlere ödenen ücretler de Caracalla döneminde büyük ölçüde artış göstermiştir. En nihayetinde Elagabalus ve Alexander Severus dönemlerinde kullanılan *denari*nin gümüş içeriğinin yaklaşık olarak %40 oranına kadar düşüş gösterdiğinden söz edilebilir. Crawford ise Magie'yi destekler biçimde enflasyonun Alexander Severus dönemine kadar başlamadığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Birley de değerli metal arzında herhangi bir artış olmamasına rağmen para basımının arttığının altını çizmektedir. Bu durum enflasyonun artışına yol açan unsurlardan biridir. Ayrıca Aurelianus döneminde ilerleyen hiperenflasyon da bu duruma örnek verilebilir. Birley'e göre Aurelianus'un kişisel hırsları sonucunda basımını arttırdığı madeni paralar sonucunda hiperenflasyon, tüm imparatorluğa yayılmıştı. Bunun sonucunda imparatorluk eyaletlerinde festivaller düzenlenememiş ve sosyal anlamda da ciddi sorunlar baş göstermişti. Bu dönemde yaşanan gelişmeleri Anadolu, Mısır ve Kuzey Afrika kentlerinde incelemek mümkündür. Özellikle Mısır'da pek çok kentin üretimi bu dönemde iyi seviyelerdeydi. Bunun nedeni kentlerin *metrokomai* statüsünü korumak ya da elde etmek istemelerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak kırsal alandaki üretimin de hiperenflasyon sonucunda

³⁸ Sözünü ettiğimiz bu gelişmeler, tek başına bir kriz durumu yaratmaya yetecek şiddette olmasa da birbirini derinden etkileyen unsurlar olmuşlardır. Gotların 251 yılında Aşağı Moesia'ya saldırması ve İmparator Decius'u öldürmesi siyasi istikrarsızlık sorunun büyümesine neden olan parametrelerden olarak gösterilebilir. Buna binaen krizi oluşturan unsurların birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Boatwright-Gargola-Talbert 2004, 434.

³⁹ John-Hartmann 2008, 1030. Zenobia İsyanı için ayr. bkz. Zosimus I, 50-54.; Magie 1950, 717.; Southern 2008, 130.

⁴⁰ Antiocheni XLVII, 171, 329.; Victor 29. 4, 128.; Magie 1950, 659-690.; Rives 1999, 37.; Abbas 2019, 39-42. Got saldırılarının Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne etkisi için ayr. bkz. Wolfram 1990, 54-55.; Wells 2003, 42. Sasani Savaşları'nın Üçüncü Yüzyıl Krizi'ne etkisi için ayr. bkz. Zonaras XII, 96-130.; Magie 1950, 695-717.; Scarre 1995, 193.

ciddi oranda zorlaştığı açıktır. Bunların yanı sıra Drinkwater, çıkan enflasyonun en çok çiftçiler ve toprak sahiplerini etkilediğini söyler. İmparatorluğun dayandığı ana kaynaklardan biri olan tarımsal üretimin zarar görmesi de imparatorluğun ekonomisindeki giderilmesi zor olan sorunları açığa çıkarmıştır. Bürokratlar ve askerler ise bu enflasyondan en az etkilenen sosyal tabakaları oluşturmuştur. Bu açıdan Drinkwater'a göre devlet memurlarının ekonomik durumlarında ciddi bir değişiklik görülmediği düşünülebilir.⁴¹

Caracalla'nın nispeten kısa saltanatına karşın Alexander Severus döneminde, Anadolu'da alt tabakanın enflasyon nedeniyle gerekli olan değerli metal ihtiyacını karşılayamaması bölgesel para basımının kayda değer ölçüde artmasına neden olmuştur. En nihayetinde başta tahıl fiyatı olmak üzere pek çok üründe bölgesel olarak farklı fiyatlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durumun kontrol edilememesinin ana sebepleri ise ekonomik krizin idari kademelerdeki etkisi ve yönetimdeki eksiklikler olarak gösterilebilir. Tahmin edilebileceği üzere enflasyonun etkisi, savaşın yaşandığı veya etkilendiği bölgelerde daha derin olmuştur. Bu durum da krizin ölçütünün her eyalette farklılık gösterebileceğinin bir başka delilidir. Bu dönemde temel ticari ürünlerin fiyatlarında, kısa mesafeli bölgeler arasında dahi ciddi değişiklikler olmuştur. Bazı bölgeler ise kendi paralarını kullandığından dolayı enflasyondan daha az etkilenmiştir. Buna verilebilecek örneklerden biri ise Mısır Eyaleti'dir. Mısır'da 260'lara kadar yerel para birimi kullanılmış ve bu süreç içerisinde paranın değerinde önemli değişiklikler görülmemiştir. Tüm bu faktörler paranın değerinin imparatorluğun farklı eyaletlerinde farklı şekilde seyretmesi sonucunu doğurmuştur. Hem ticari ürünlerin değerinin hem de paranın değerinin hızla değişmesi ise en nihayetinde enflasyonun ana kaynağını oluşturmuştur.⁴² İmparator Commodus döneminde ise bazı alanlarda gümüş paraların değerinde düşüş gözlemlenmiştir. Bu alanlar şehirler, *vicuslar*, *villalar*, askeri ve kırsal alanlardır. Bu dramatik düşüşün ardından 220'lere kadar nispeten gümüş para basımında, özellikle şehirler ve *vicuslarda* olmak üzere, yükseliş gözlemlense de bu yıllardan 260'lara kadar giden süreçte yeniden ciddi bir düşüş gözlemlenmek mümkündür. Bu durum Roma ekonomisinin ne derece istikrarsız bir vaziyet içinde olduğunun ve Nerva-Antoninus Hanedanı'nın son dönemlerinin ne denli ciddi bir yıkıma sahne olduğunun en büyük kanıtı niteliğindedir.⁴³

Siyasi ve ekonomik yönden krizin etkilerinin görülmesinin yanı sıra sosyal alanda da pek çok etken sayılabilir. Örneğin göçler, ekonomik sorunlar nedeniyle kentlerin ve kırsal yaşamın zarar görmesi ve Hristiyanlığın etkileri gibi başlıca nedenler üzerinde durulabilir. Roma şehri başta olmak üzere Carthage ve Antiocheia gibi şehirlerde piskoposluk merkezleri bulunurken, Anadolu'da da Cappadocia, Pontus ve Cilicia'da geniş misyonerlik faaliyetlerinden söz etmek mümkündür.⁴⁴ Zira Hristiyanlığın etkileri gibi pek çok sosyal problemin krize dönüşmesi süreci bu dönemde başlamıştır. Üçüncü yüzyıla gelindiğinde ise siyasi ve ekonomik istikrarın bozulması sonucu söz konusu olan bu sorunlar kriz halini almıştır. Bu nedenle Gibbon'un "*gerileyiş ve çöküş*", Burckhardt'ın ise "*eski yaşam ve kültürün yaşlanması*" tabirlerinin kapsam alanları içinde bu sosyal kriz süreci de yer

⁴¹ Magie 1950, 694.; Crawford 1975, 560-593.; Birley 1976, 259.; Vagi 1999, 289-290.; Drinkwater 2008, 63.; Hekster 2008, 31-32. Krizden etkilenme sürecinin eyalet bazında ele alınması gerektiğinden söz edilmişti. Mısır'ın kriz sürecinde diğer eyaletlere oranla ekonomik olarak iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. Ancak krizin temel bazdaki etkilerinin Mısır'dan gelen tahıl sevkiyatı konusunda bazı sorunlar yaratmış olması da muhtemeldir. Buradan yola çıkarak Mısır'ın kriz durumunun diğer eyaletlerin kriz süreçlerini olumsuz etkilemiş olabileceğini de söylemek gerekir. Konu için ayr. bkz. Bozkurt 2019, 108.

⁴² Magie 1950, 694.; Blois 2001, 216. Mısır'ın aksine Grek toprakları ve Anadolu'da bulunan Grek şehirlerinin böyle bir avantajı yoktur. Zira Üçüncü Yüzyıl Krizi boyunca Grek kentlerinde para basımında çok ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Heuchert 2005, 40.

⁴³ Aarts 2000, 64.; Magie 1950, 692-693.

⁴⁴ Rodgers 1988, 1523.; Drinkwater 2008, 42.

almaktadır.⁴⁵ Witschel de bu konu üzerinde dururken imparatorluğun iç çekişmeler ve dışarıdan gelen saldırılardan bölgesel olarak etkilendiğinin altını çizer. 1999 yılında yaptığı çalışmayla Italia, Gallia, Britannia ve Kuzey Africa'da bulunan Roma eyaletlerinin aslen bu sorunlardan ziyade nüfus yoğunluğundaki değişimler ve sosyal refahtaki azalma gibi sorunlarla mücadele ettiğinden söz eder. Witschel bu hususu arkeolojik kanıtlara dayandırarak *euergesian*ın azalması, sosyal çekişmeler, vergilerdeki artış ve ticari mallara olan taleplerdeki değişimlerin iç bölgelerdeki eyaletlerin refahını etkileyen unsurlar olarak sıralamıştır. Bu çalışmaların en büyük dayanak noktalarından birisi de belli bir kültür dairesinde yaşayan toplumların, kriz sırasında da yine aynı çizgide yaşamaya devam etmesidir. Witschel 160-180 ve 250-284 yılları arasında süregelen savaşlar haricinde demografik yapının değişmesi hususunda herhangi bir hareketin söz konusu olmadığını belirtir. Savaş sonucunda meydana gelen göçlerin de belli bir coğrafyayı kapsadığı hesaba katılacak olursa, krizin sosyal boyutunun belirtilen yıllar haricinde, bu konudan bağımsız olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶

Sonuç

Tüm bu gelişmeler ışığında şurası açıktır ki kriz adı altında incelenen bu sürecin tek bir yargı çerçevesinde değerlendirilebileceğini düşünmek yanlış olur. Çalışmada ismi zikredilen araştırmacıların oluşturduğu çerçeveden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki krizin birden fazla unsurun yaratmış olduğu sorunlar çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Sözü etmiş olduğumuz sorunların, Roma İmparatorluğu'nun sık sık karşılaştığı sorunlar olmasına rağmen, dönemi bir kriz dönemi olarak adlandırmamıza neden olan sebep de tam olarak budur. Bu düşünceden yola çıkarak "kriz" niteliğinin, imparatorlukta meydana gelen pek çok sorunun bir arada yer alması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Zira çalışmada da sözü etmiş olduğumuz bu sorunlar, imparatorluk için yeni olarak nitelendirilemese de sürecin, çeşitli unsurlar nedeniyle kriz halini alması kaçınılmaz olmuştur. Bu unsurlara imparatorluğun sınırlarının genişliği, krizin etkenlerinin sürekliliği ve şiddeti, sarsılan siyasi istikrarın karşılaşılan sorunların çözümünü noktasında etkisiz kalması ve imparatorluğu dışarıdan tehdit eden etkenler örnek olarak verilebilir. Tüm bunların sonucunda bu dönemin bir kriz süreci olarak adlandırılmasının yolu açılmıştır.

235 yılından 284 yılına kadar devam eden kriz sürecinin her zaman aynı ölçüdeki olumsuzluklara sahne olmadığına da altını çizmek gerekir. 249 yılından sonra imparatorluğu içinde olduğu durum, 235-249 yılına kadar olan döneme oranla çok daha yıkıcı olmuştur. Buradan yola çıkarak krizin dalgalanmalar hâlinde ilerlediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Diğer yandan bu dalgalanmalar, kriz dönemini çalışan tarihçilerin, krizin dönem aralığını belirlemek adına farklı düşüncelerde bulunmalarına neden olmuştur. Çalışmanın ilk sayfalarında da belirttiğimiz üzere Severus Hanedanı'nın son buluşu ve Arap Philippus'un ardından başlayan ve neredeyse hiçbir imparatorun uzun süre tahtta kalamadığı dönem aralığı, konu ile ilgili iki ana fikri oluşturmaktadır. Bu soru için öne çıkan fikir belirttiğimiz üzere, krizin her dönemde aynı yıkıcılığa sahip olmadığı hakkında olmalıdır. Bu nedenle Alexander Severus'un ölümüyle beraber Severus Hanedanlığı'nın yıkılışı, krizin başlangıcı için daha akla yatkın bir gelişme olarak göze çarpmaktadır.

⁴⁵ Liebeschuetz 2007, 16-17. Gibbon ve Burckhardt'ın dönem ile ilgili söz konusu olan tabirleri, eserlerinde ele aldıkları konu itibarıyla genel anlamıyla kullanılmıştır. Bu kullanımlar için ayrı bkz. Gibbon 1776; Burckhardt 1898.

⁴⁶ Witschel 1999, 375.; Blois 2001, 207.

Tüm bunların yanı sıra krizin her bir eyalet için aynı etken unsurları ya da ölçütü içermediği de açıktır. Zira Anadolu'da yaşanan Hristiyanlık faaliyetleri ve Got akınları sonucu ortaya çıkan idari sorunlar Britannia, Gallia veya Hispania bölgeleri için geçerli olmamıştır. Aynı zamanda dikkatini çektiğimiz üzere krizin temel başlıkları siyasi, ekonomik ve sosyokültürel unsurlardan oluşmaktadır. Ancak her eyalette bu başlıkların tamamını gözlemlemek mümkün değildir. Bu açıdan diğer bölgelere oranla, özellikle sınır boyları ya da Anadolu gibi geçiş güzergâhlarında krizin etkilerine rastlamak görece mümkündür. Bu noktada imparatorluğun geniş sınırlarının etkisi vardır. Zira 235 yılında Roma İmparatorluğu'nun sınırları göz önünde bulundurulacak olursa olumlu ya da olumsuz olması fark etmeksizin bir eyaleti derinden etkileyen bir durumun, bir başka eyalet için söz konusu dahi olmaması anlaşılabilir bir durum olmaktadır. Nitekim kriz sürecini incelerken eyaletleri ayrı ayrı ele almanın doğru olacağı buradan da açıktır.

Kriz adı altında ele alınan gelişmelerin, sadece imparatorluğun yüzleştiği sorunlar olarak nitelendirmek doğru değildir. Zira tüm bu gelişmeler, bir dönüşümün parçasıdır. Roma İmparatorluğu, İ.Ö. 27- İ.S. 180 yılları arasındaki Pax Romana Dönemi boyunca refah seviyesinin en yüksek olduğu aralığı yaşamıştır. İmparatorluğun siyasi ve ekonomik olarak zirveyi gördüğü bu dönem aralığı, yine imparatorluğun içindeki bazı çözümlere sahne olmuştur. Örneğin Hadrianus ve Traianus dönemlerinde *curatorler* ve *equites* sınıflarında yapılan değişiklikler, krizin idari kısmının etkenlerinden olmuştur. Bunun yanı sıra Commodus döneminde yaşanan Germen Savaşları ve yine Üçüncü Yüzyıl Krizi için yeni bir durum olmayan Sasani Savaşları da krizin siyasi etkenlerinden olmuştur. Buradan yola çıkılarak imparatorlukta ikinci yüzyılda yaşanan gelişmelerin, üçüncü yüzyılda yansımaları bulunduğu söylenebilir. Diğer yandan bu gelişmelerin bir dönüşüm sürecinin delilleri olduğu açıktır. Bu dönüşüme ayak uydurulamamasının, yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlık gibi pek çok nedeni olsa da üçüncü yüzyıldaki gelişmelerin tek başına kriz dönemini oluşturduğunu söylemek, bu örnekler ışığında yanlış olur. Tam da bu noktada dönüşüme yerinde karşılık verilememesinin, dönüşümü krize çevirdiği düşüncesi açığa çıkmaktadır. Nihayetinde 284 yılından itibaren İmparator Diocletianus'un reformlarıyla birlikte krizi yaratan unsurların etkisini azalması ve imparatorluğun yeniden toparlanma sürecine girmesi de kriz sürecinin aslında imparatorlukta gerçekleşimin bir getirisi olduğu düşüncesini desteklemektedir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Antiocheni

Corpus Fontium Historiae Byzantinae. XLVII (çev. A. Kambylis), De Gruyter, Berlin 2008.

Dio

Dio's Roman History. LXXII (çev. Earnest Cary), Loeb, Londra 1965.

Eusebius

Ecclestical History. VI (çev. Christian Frederick Cruse), Library of Wellesley Collage, New York 1856.

Eutropius

Roma Tarihinin Özeti. X, (çev. Çiğdem Menzilioğlu), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Herodianus

History of the Roman Empire From the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian I-VIII (çev. E.C. Echols), Boston Public Library, Berkeley 1961.

Victor

Aurelius Victor: De Caesaribus 28 (çev. H.W. Bird), Liverpool Univeristy Press, Liverpool 1994.

Zonaras

The History of Zonaras. XII (çev. Thomas B. Banchich-Eugene N. Lane), Routledge, Lonrdra 2009.

Zosimus

Zosimus's New History. I (çev. R. T. Ridley), Loeb, Londra 1982.

Modern Kaynaklar

Aarts 2000

J.G. Aarts, *Coins or Money? Exploring the Monetization and Functions of Roman Coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC-40 AD*. Doktora Tezi. Amsterdam Vrije Üniversitesi. van de faculteit der Letteren. Amsterdam 2000.

Abbas 2019

Ismat Abbas, *Roma İmparatorluğu'nun III. Yüzyıl Krizine Etki Eden Siyasi Sosyal ve Ekonomik Gelişmeler*. Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun 2019.

Alföldy 1973

Geza Alföldy, "Der heilige Cyprian und die Krise des romischen Reiches", *Historia* 22 (1973): 479-501.

Alföldy 2003

Geza Alföldy, "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries", *Roman Greek and Byzantine Studies* 15/1, 89-111.

Bleckmann 1992

Bruno Bleckmann, *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibun*. Tuduv. Münih 1992.

Birley 1976

A.R. Birley, "The Third Century Crisis in the Roman Empire". *Bulletin of the John Rylands Library*. Manchester 1976, 253-281.

Blois 2001

Lukas de Blois, "The Crisis of the Third Century A.D. in The Roman Empire: A Modern Myth?". *The Transformation of Economic Life Under the Roman Empire* (eds. L. De Blois, J. Rich). Nottingham 2001, 204-217.

Bozkurt 2019

Ali Oğuz Bozkurt, *Roma Mısır İlişkileri (MÖ 3. Yüzyıl-MS 395)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2019.

Burckhardt 1898

Jacob Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Großen*. Severus Verlag. Leipzig 1898.

Boatwright-Gargola-Talbert 2004

Mary T. Boatwright-Daniel J. Gargola-Richard J. A. Talbert, *The Romans: From Village to Empire*. Oxford University Press. Oxford 2004.

Cameron 2008

Averil Cameron, "The Reign of Constantine, A.D. 306–337". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 90-110.

Campbell 2008

Brian Campbell, "The Severan Dynasty". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 1-28.

Carrie 2008

Jean-Michel Carrie, "Developments in Provincial and Local Administration", *XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 308.

Chambers 1966

M. Chambers, "The Crisis of the Third Century". *The Transformation of the Roman World*. Berkeley 1966, 30-58.

Cimadomo 2022

Paolo Cimadomo, "Introduction". *A Global Crisis? The Mediterranean World Between the 3rd and the 5th Century CE* (eds. Paolo Cimadomo-Dario Nappo). L'Erma di Bretschneider. Roma 2022, 9-17.

Corbier 2008

Mireille Corbier, "Coinage and Taxation: the state's point of view A.D. 193-337". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 332-336.

Crawford 1975

M. H. Crawford, "Finance Coinage and Money from the Severans to Constantine", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Principat 2*. Boston 1975, 560-593.

Drinkwater 2005

J. Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the Crisis". *Cambridge Ancient History XII*. Cambridge 2005, 63.

Drinkwater 2008

John Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the Crisis". *Cambridge Ancient History XII* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron). Cambridge 2008, 28- 66.

Gibbon 1776

Edward Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire vol. 1*. Fred DeFAU&Company. New York 1776.

Hekster 2004

Olivier Hekster, "Descendants of Gods: Legendary Genealogies in the Roman Empire". *Impact of Empire* (eds. L. de Blois, P. Funke, J. Hahn). Leiden 2006, 24-28.

Hekster-Kleijn-Slootjes 2006

Olivier Hekster-Gerda de Kleijn-Danielle Slootjes, *Crises and the Roman Empire*. Brill. Nijmegen 2006.

Hekster 2008

Olivier Hekster, *Rome and its Empire A.D. 193-284*, Edinburg University Press, Edinburg 2008.

Heuchert 2005

Volker Heuchert, "The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography". *Coinage and Identity in Roman Provinces* (eds. Howgego, Heuchert, Burnett). Oxford University Press. Oxford 2005, 29-57.

İzник 2011

Erkan İznik, "İmparator Diocletianus'un Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı "Edictum de Pretiis Rerum Venalium". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30/49, 97-130.

Johne 2008

Klaus-Peter Johne, *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (253-284)*. De Gruyter Akademie Forschung. Berlin 2008.

Jones 1973

A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*. Johns Hopkins University Press. Oxford 1973.

Kurt 2024

Mehmet Kurt, "Antik Lykaonia Kentlerinin İnşa Faaliyetlerinde ve Sosyal Hayatında Euergesia Olgusu". *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/1, 221-239.

Liebeschuetz 2007

Wolf Liebeschuetz, "Crises and Roman Empire". *Crises and the Roman Empire*. (ed. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2007, 11-23.

MacMullen 1988

R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*. Yale University Press. Londra 1988.

Magie 1950

David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century I-II*. Princeton University Press. Princeton 1950.

Manders 2006

Erika Manders, "Mapping the Representation of Roman Imperial Power in Times of Crisis". *Crises and the Roman Empire* (eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2006, 289.

Mennen 2011

Inge Mennen, "Praetorian Prefects and Other High-Ranking Equestrians". *Power and the Status in the Roman Empire A.D. 193-284*. Brill 2011, 135-191.

Millar 1981

F. Millar, *Roman Empire and Its Neighbours*. Bristol Classical Press. Londra 1981.

Nicols 2006

John Nicols, "Mapping the Crisis of the Third Century". *Crises and the Roman Empire* (eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2006, 429-437.

Özman-Doğan 2021

Recep Özman-Ezgigül Doğan, "Roma III. Yüzyıl Krizinde İmparator Senatus İlişkileri". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/38, 578-600.

Popescu 2012

Florian Matei-Popescu, "The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update". *22nd International Congress of Roman Frontier Studies*. Ruse 2012, 407-418.

Potter 2004

David S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180-395*. Routledge. Londra 2004.

Rodgers 1988

G. M. Rodgers, "The Crisis of the Third Century A.D.". *Belleten* 52/205 (1988), 1509- 1526.

Rostovtzeff 1926

M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford University Press. Oxford 1926.

Rowe 2006

Greg Rowe, "The Emergence of Monarchy: 44 BCE-96 CE". *A Companion to the Roman Empire*. Massachusetts 2006, 114-117.

Sayar 2020

Mustafa Hamdi Sayar, "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın". *Tarih Dergisi* 71, 15-28.

Scarre 1995

Chris Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors*. Thames&Hudson. Londra 1995.

Scullard 2010

H.H.Scullard, *From Gracchi to Nero*. Routledge. Londra 2010.

Shillam 2006

Matthew Shillam, *Aboritive Dynasties: Dynastic Politics A.D. 235-285*. Yüksek Lisans Tezi. Classics Program of the Australian National University. Canberra 2006.

Southern 2008

Pat Southern, *The Roman Empire From Severus to Constantine*. Routledge. Londra-New York 2008.

Strobel 1993

Karl Strobel, *Das Imperium Romanum im "3. Jahrhundert":Modell einer historischen Krise?*. Franz Steiner Verlag. Stuttgart 1993.

Ünver 2023

T. Ünver, "İmparator Diocletianus'un Politik İradesi". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, 49-85.

Vagi 1999

David Vagi, *Coinage and History of the Roman Empire. c.82B.C.-A.D.480*, Amos Press, London 2000.

Van Sickle 1930

C.E. Van Sickle, "Particularism in the Roman Empire During the Military Anarchy". *The American Journal of Philology* 51/4, 343-357.

Vervaeet 2007

F. F. Vervaeet, "The Reappearance of the Supra-provincial Commands in the Late Second and Early Third Centuries C.E.: Constitutional and Historical Considerations". Şurada: *Crises and the Roman Empire*. (eds. O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes). Nijmegen 2007, 125-140.

Witschel 1999

C. Witschel, "Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.". Şurada: *Britannia*. (ed. A.R. Birley). Frankfurt 1999, 251-281.

Wolfram 1990

Herwig Wolfram, *History of the Goths*. University of California Press. California 1990.

Ziolkowski 2011

A. Ziolkowski, "The Background to the Third-Century Crisis of the Roman Empire". *The Roman Empire in Context: Historical and Comparative Perspectives* (eds. Johan P. Arnason, Kurt A. Raaflaub), 114-117. New Jersey 2011.

Antik Dönemde Anadolu'da Su-Kehanet İlişkisi

The Relationship Between Water and Prophecy in Anatolia in Ancient Period

Nihan Aydoğmuş*

Öz

Su hem yaşamsal hem düşünsel anlamda insanın varoluşundan bu yana hayatın önemli bir parçasıdır. İçme suyu, besin ihtiyacı, tarımsal alanların sulanması, temizlik gibi yaşamsal faktörlere sahip olmasının yanı sıra sonsuzluk, süreklilik, güç gibi sembolik anlamlar yüklenen okyanus, deniz, nehir, göl ve yer altı su kaynakları antik dönem inanç sistemleri içinde pek çok farklı ritüele dahil edilmiştir. Ritüeller sırasında suya batma ya da suyla temas etme öze dönüş, yeniden doğuş, doğum ve arınma gibi anlamları ifade eder. Özellikle her ritüelin başlangıcını oluşturan arındırma işlemi için gerekli olan su, kutsal alanların konumlanmasında da belirleyicidir. Ayrıca suyun içinde tanrısal gücün bulunduğu inanılması ve su kaynaklarının tanrılaştırılması, insanların tanrıyla iletişime geçmek ve gelecekte haber almak amacıyla başvurdukları araçlardan birinin su olmasına neden olmuştur. Böylelikle ilkin mağara ya da yer altı kaya oyukları içindeki su kaynaklarının, daha sonra anıtsal tapınaklar içindeki kuyuların kehanet işleminin gerçekleştiği alanlar arasında yer aldığı görülür. Antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler ya da çeşitli arkeolojik bulgular doğrultusunda Anadolu'da suyla ya da suyun içindeki balıkların gözlemlenmesiyle kehanet verdiği anlaşılan bilicilik merkezleri arasında Smintheion, Erythrai, Klaros, Didyma, Sura, Limyra, Kyaneai ve Labraunda sayılabilir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Su, Kehanet, Kült, Ritüel

Abstract

Water has been an important part of life, both vitally and intellectually, since human existence. In addition to having vital factors such as drinking water, nutritional needs, irrigation of agricultural areas and cleaning, oceans, seas, rivers, lakes and underground water resources, which have symbolic meanings such as eternity, continuity and power, have been included in many different rituals in ancient belief systems. Immersing in water or coming into contact with water during rituals means returning to the essence, rebirth, birth and purification. Water, which is especially necessary for the purification process that forms the beginning of every ritual, is also decisive in the positioning of sacred areas. In addition, the belief that water contains divine power and the deification of water resources have caused water to become one of the tools that people use to communicate with God and receiving messages about the future. Thus, it can be seen that first the water sources in caves or underground rock cavities, and then the wells in monumental temples, were among the areas where divination took place. According to ancient sources, inscriptions, coins or various archaeological findings, Smintheion, Erythrai, Klaros, Didyma, Sura, Limyra, Kyaneai and Labraunda can be counted among the oracle centers in Anatolia that are understood to give prophecy through water or by observing the fish in the water.

Key Words: Anatolia, Water, Prophecy, Cult, Ritual

* Arş. Gör. Dr. Aydın Adanan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, nihan.aydogmus@adu.edu.tr. ORC-ID: 0000-0002-6642-037X.

Giriş

Antik Dönemin hemen her toplumunda kent kurma, savaş, antlaşma, devlet yönetimi, ticaret, seyahat, evlilik, çocuk sahibi olma gibi hayata dair tüm yaşamsal olaylarda, insanoğlu gelecekte haber almak ve planladığı işlerin ne gibi sonuçlar doğuracağını sorgulamak için sıklıkla kehanete başvurmuştur. Kâhin ya da kâhineler tarafından gerçekleşen bu uygulamaların en önde gelenleri arasında; hayvanların akciğer, karaciğer ya da bağırsak gibi iç organlarını inceleme, tütsü yakma, defne yaprağı çiğneme, ruh çağırma, kuşların uçuşunu izleme, rüyaya yatma, aşık kemiği ile fal bakma, *omphalos*, üçayaklı kazan gibi nesnelere esin kaynağı olarak kullanma, birer kâhin yerine koydukları çeşmelere danışma ve su ile temasla haber alma gibi ritüeller yer alır¹. Kehanet uygulamaları pek çok farklı şekilde gerçekleşse de bilicilik merkezlerinin kutsal kabul edilen su kaynaklarının üzerine ya da yakınına kurulması veya içinde su kaynağı bulunan mağaraların bilicilik merkezi işlevi görmesi suyun kehanet için ayrı bir öneme sahip olduğunu gösterir².

Ezeli ve ebedi yaşam kaynağı addedilen ve insan vücudunun temel bileşenlerinden biri olan su, insanlık tarihi boyunca farklı kültürlerde varoluşun kökenini, yaşamı, sürekliliği, bereketi ve gücü simgeleyen doğal bir kaynak olarak kabul görmüştür. Bu sebeple denizlere, nehirlere ve yer altı su kaynaklarına kutsallık atfedilmiş, su kaynakları içinde kutsal ruhların var olduğuna inanılmış ve bu kaynaklar tanrılaştırılmıştır³. Bu durum en eski dinler arasında gösterilen, doğa ve ruh temeline dayandırılan, natürizm⁴ ve animizm⁵ gibi inançların ortaya çıkmasının da önünü açmıştır. Doğal bir kaynak olan suyun, ruhunun bulunduğu inandırılması su kaynaklarının bilince, bilgiye ve konuşma yeteneğine sahip olduğunu, dolayısıyla da bu kaynakların kehanette bulunabildiğini düşündürür.

Mezopotamya topraklarını sulayan Fırat ve Dicle nehirlerinin hem hayat veren hem de taşkınların yok edici gücü nedeniyle korkulan kaynaklar olması, bölgede varlık süren uygarlıkların inanç dünyasında suyun ön plana çıkmasını sağlar⁶. Yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Mezopotamya uygarlıklarında özellikle evrenin kökeni ve tanrıların doğuşuyla ilgili mitoslarda ve pek çok ritüelde suyun önemli bir yere sahip olduğu belgelenir. Sümer tanrılarının listesini içeren bir tablette, her şeyin başlangıcı ve diğer her şeyin yaratıcısı olarak denizin gösterilmesinin yanı sıra bu yaratıcı gücün Nammu adıyla tanrılaştırılması buna bir örnektir⁷. Babil yaratılış mitoslarında da evrenin ilksel unsuru olarak Absu (tatlı su) ve Tiamat (tuzlu su) gösterilir⁸. Ayrıca su kaynağı olmadan tanrıların tapınağa girişinin mümkün olmadığı yönündeki inanç nedeniyle, bölgedeki tapınakların nehirlerin kenarına ya da yer altı su kaynaklarının üzerine inşa edildiği görülür⁹. Su, bilgelik ve büyüyle ilişkili tanrı Enki'nin (Ea)¹⁰ tanrısal gücünü ve kendisini doğrudan suda göstermesi ise suyun kullanıldığı tüm ritüellere Enki'nin de katıldığını ortaya koyar¹¹.

Mezopotamya'da su kaynaklarının dini ritüeller çerçevesindeki en yaygın kullanımını, tüm ritüellerin temelini meydana getiren temizlik anlayışı bağlamında arındırma

¹ Taşlıkılıoğlu 1954, 37; Black – Green 2017, 171-172; Şahin 2012, 257-258; Aktaş 2019, 1; Dilek 2019, 195-206.

² Cole 1988, 162-163; Şahin 2012, 257; Kaplan 2023, 137-138; Eren 2022, 321-322.

³ Eliade 2003, 196.

⁴ Günaltay 2016, 109, 147, dn. 9.

⁵ Günaltay 2016, 109-110, 117.

⁶ Dilek 2019, 270.

⁷ Black – Green 2017, 209; Hooke 2020, 30-31.

⁸ Hooke 2020, 52.

⁹ Demirci 2019, 92.

¹⁰ Black – Green 2017, 97.

¹¹ Dilek 2019, 270.

amaçlıdır. Bu nedenle ritüellere başlamadan önce ritüelin gerçekleşeceği kutsal alanın, kült heykelinin, ritüelde kullanılacak nesnelere, ritüele katılacak rahiplerin ve kişilerin suyla yıkanarak hem fiziksel hem de ruhsal olarak arındırılması bir gerekliliktir. Ayrıca tedavi ve kötü ruhları kovma ritüellerinde su serpmeye, uğursuz nesnelere lanetleyerek yok etme ve onarılamayacak durumdaki kült heykellerini tanrının huzuruna gönderme ritüellerinde ise suya atma işlemleri gerçekleştirilmiştir¹².

Mısır'da, Mezopotamya ile benzer şekilde, bölgeye hayat veren Nil nehri kutsal kabul edilmiş ve tanrılaştırılmıştır. Nil tanrısı olarak kabul gören Hapi (Apis), özellikle Nil'in yıllık taşkınlarını temsil eden bir bereket tanrısı işlevindedir¹³. Hapi'nin yanı sıra Hapi Atur, Khnum, Sobek, Heket, Satet ve Anuket gibi bereket, üreme, doğurganlık ve yeniden doğuş gibi özellikler atfedilmiş farklı tanrı ve tanrıçalar da Nil nehri ile ilişkilendirilir¹⁴. Nil ile ilişkili ritüeller genellikle Mısır'daki mevsim döngüleri bağlamında, nehrin kabarma ve çekilme dönemlerinde gerçekleşir¹⁵. Bu döngüler Mısır için hayati önem taşır. Nil taşkınının yüksekliğinin on altı kübitin¹⁶ altına düşmesi durumunda, ülkede kıtlığın baş göstereceği öngörülür¹⁷. Bu durum Nil'in taşkınlarının geleceğe dair haber verdiğini ortaya koymasından önemlidir. Bununla birlikte Nil, yeniden doğuşun bir simgesi olarak yer altı dünyasının hâkimi Osiris için yapılan ritüellerle de sıkı ilişki içindedir¹⁸.

Antik Yunan inancında da su kaynaklarının içinde tanrısal varlıkların yaşadığına inanılmış, okyanuslar, denizler ve nehirler kişileştirilerek tanrılaştırılmıştır. Pontos, Okeanos, Thetis, Okeanos ile Thetis'in çocukları ve Poseidon bu tanrılar arasında sayılabilir (Hes., *Theog.* 130-135, 340-370). Su kaynaklarının kutsal kabul edilmesi, tapınakların su kaynaklarının yakınına konumlandırılmasını da etkilemiş ve bu su kaynakları tapınağın korunması altına alınarak çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Antik Yunan tapınaklarında su, genellikle arınma için kullanılmakla birlikte bazı Apollon tapınaklarında kehanet, Asklepios tapınaklarında ise şifa ritüellerinde, Hera ve Artemis kültlerinde kadınlarla ilişkili ritüellerde, Demeter kültüründe ise Eleusis gizemlerinde ön plana çıkmıştır¹⁹.

MÖ 6. yüzyıldan itibaren Eski Yunan ve Roma'da, sağlık tanrısı Asklepios kültürüne adanan sağlık tapınaklarında kullanılan tedavi yöntemlerinde ilkin soğuk su, Hellenistik Dönem'den itibaren ise sıcak su kaynaklarının son derece önemli bir role sahip olduğu anlaşılır. Korinth, Epidauros, Knidos, Kos, Atina, Pergamon ve Kyrene gibi antik kentlerde karşımıza çıkan Asklepiyonlara gelen hastaların ilkin kutsal pınarda yıkanarak arındığı, tapınağa girdikten sonra ise şifalı sudan içtiği ve sıcak banyo yaptığı bilinmektedir²⁰. Vitruvius'un sıcak su kaynaklarının çeşitli hastalıkları iyileştirdiğinden bahsetmesi, Roma'da da suyun şifa amaçlı kullanıldığını destekler niteliktedir (Vitr., VIII. 3.4).

Hera kültüründe suyun önemli bir yere sahip olduğu antik kaynaklar ve arkeolojik bulgularla ortaya konulur. Buna örnek olarak Argos'taki Heraion gösterilebilir.

¹² Dilek 2019, 271-273.

¹³ Remler 2010, 73-74; Hooke 2020, 92.

¹⁴ Ay-Şafak 2022, 28-36.

¹⁵ Nil nehrinin sulama ayinleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Frazer 2018, 37-45.

¹⁶ Kübit (gez), dirsekten orta parmağın ucuna kadarki mesafeyi belirten eski bir uzunluk ölçüsüdür (Hooke 2020, 66, dn. b).

¹⁷ Hooke 2020, 92, Vatikan Müzesi'nde bulunan Nil tanrı ve onu çevreleyen, her biri bir kübit boyunda on altı çocuk heykeli, bu öngörüğü simgeler.

¹⁸ Hooke 2020, 93.

¹⁹ Cole 1988, 161; Su ve kehanet ile ilişkili kutsal alanlar makale içinde "Su ve Kehanet İlişkisi" ve "Anadolu'da Suyla Kehanet Veren Merkezler" başlıkları altında ele alınmıştır.

²⁰ Cole 1988, 163; Tez 2017, 33.

Pausanias, Argos'taki Heraion'da, kadınlar tarafından gerçekleştirilen arınma ritüellerinde ve gizem törenlerinde kullanılan bir derenin bulunduğu bahseder (Paus. II.17.1). Söz konusu kutsal alan ve çevresinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında su kemeri, hamam, sarnıç, çeşme gibi su sistemlerinin tespit edilmesi ve yüzlerce minyatür hydria bulunması ise suyun ritüellerdeki önemini doğrular niteliktedir²¹. Ayrıca Argos yakınlarındaki Nauplia'da Hera'nın her yıl yıkanarak bakireliğini geri kazandığı Kanathos adlı bir kaynaktan da bahsedilir (Paus. II.38.2-3).

Suyla ilişkili epitetleri bulunan Artemis kültüründe, genç kızların gerçekleştirdiği ritüellerde suyun ön plana çıktığı görülür²². Artemis kutsal alanlarının nehir, göl, dere gibi doğal su kaynaklarının yakınına konumlanması, bu kutsal alanların havuz ve çeşme gibi su yapılarını içermesi suyun ritüellerdeki önemine dikkat çeker²³. Didyma'daki Artemis ile ilişkilendirilen hydrophoros yazıtları ise kültürde kadınların aktif rol oynadığını, kutsal su kaynaklarını koruduklarını, hydrophoria ritüellerinde kurbanlar sunduklarını ve libasyon yaptıklarını ortaya koyar²⁴.

Kült faaliyetlerinde suyun önemli rol aldığını belirttiğimiz bir diğer tanrıça Demeter'dir. Demeter kutsal alanlarında MÖ 5. yüzyılın başlarından Hellenistik Döneme kadar adak olarak sıklıkla hydria ve hydrophorosların ele geçmesi²⁵, suyu tuzlu Rheitoi akarsularının Demeter ve Kore için kutsal kabul edilerek yalnızca söz konusu tanrıçaların rahiplerinin bu suların balık tutmasına izin verilmesi (Paus. I.38.1), Korinth'teki Demeter ve Kore kutsal alanında yemek odalarının bitişiğinde yıkanmak için ayrı odaların yer alması²⁶ gibi bulgular tanrıçanın suyla ilişkisine dikkat çekmektedir. Arkeolojik veriler Demeter'in hangi kült törenlerinde suyun kullanıldığına dair bilgi vermese de arınmanın Eleusis gizemlerinde önemli bir ritüel olması, gizem törenlerinde suyun mutlaka kullanılmış olduğunu göstermektedir²⁷.

Eski Yunan kültüründe suyla ilişkilendirilen kişileştirilmiş bu tanrıların dışında, suyun maddesel olarak da ön plana çıktığı görülür. Buna en güzel örnek, MÖ 6. yüzyıl doğa filozofu Thales'in suyu evrenin ilk maddesi addetmesi ve yeryüzünün suyun üzerinde durduğunu ileri sürmesidir²⁸. Bu durum yalnızca mitsel anlatılarda değil, aynı zamanda evrenin kökenini anlamak adına geliştirilen akılcı, felsefi ve bilimsel düşüncelerin içinde de suyun önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koyar.

Yerel unsurların yanı sıra dönemler boyunca Mezopotamya, Mısır, İran ve Yunan gibi farklı kültürlerle etkileşim içinde olduğu bilinen Anadolu kültürlerinde de nehirlerin, yer altı sularının ve yağmur sularının kutsal kabul edildiği, bu kaynakların içinde kutsal ruhların bulunduğu inanıldığı, bu kaynaklara yönelik tapınımda bulunduğu ve çeşmelere kehanet özelliği atfedildiği anlaşılır²⁹. Hitit tabletlerinde tanrılarla iletişim kurmak için denizlere, su kaynaklarına ve çukurlara başvurulduğunun aktarılması³⁰, içinde su kaynağı bulunan, mağara benzeri çukurların ^DKASKAL.KUR adıyla tanrılaştırılması³¹ ve Hitit kaya anıtlarının su

²¹ Waldstein 1902, 16; Caskey 1949, 176, 197.

²² Cole 1988, 164.

²³ Nilsson 1955, 492.

²⁴ Wiegand 1958, No. 307-388.

²⁵ Cole 1988, 165.

²⁶ Bookidis – Fisher 1974, 275-277.

²⁷ Cole 1988, 165.

²⁸ Kranz 1984, 27.

²⁹ Taşlıkılıçlıoğlu 1954, 37, dn. 2-5, 38.

³⁰ Çilingir-Cesur 2020, 98; Çilingir-Cesur v.d. 2022, 79-83.

³¹ Ünal 2016, 268; Wilusa'daki kaynak mağarası ve Boğazköy'deki Yazılıkaya B Odası'nın birer ^DKASKALKUR olduğu ileri sürülür (Korfmann 2012, 163; Hawkins 1998, 76).

kaynaklarının yakınına konumlandırılması³², bu anıtların su biriktirme havuzlarına³³ ya da pınar odalarına³⁴ sahip olması; Urartu kültürüne ait yazıtlarda göl tanrısı DŞuinina adının geçmesi³⁵, tapınaklarda tören öncesi temizlik için küvetlerin yer alması³⁶ ve göl kenarlarında su kültüyle ilişkilendirilen balık şeklinde anıtsal taşların (*višhap*) ele geçmesi³⁷; Frig kenti Gordion'un içinden geçen Sakarya Nehri kıyısındaki ana tanrıça kabartması ve Ankara yakınlarında Faharad Çeşme kaynağında kayaya oyulan ana tanrıça idolleri³⁸ Anadolu kültürlerinde suyun kutsallığını ortaya koyan bulgular arasındadır. Ayrıca Antik Yunan kaynaklarından, çeşitli yazıtlardan ve sikkelerden edinilen bilgiler doğrultusunda, Anadolu'da tanrılaştırılan su kaynakları arasında, Skamandros (Küçük Menderes) (Hom., *Il. V.77, XII.22*)³⁹, Maiandros (Büyük Menderes)⁴⁰, Kaikos (Bakırçay)⁴¹, Hermos (Gediz)⁴², Marsyas (Çine Çayı)⁴³, Sangarios (Sakarya Nehri)⁴⁴, Makestos (Susurluk Çayı)⁴⁵, Enbelios (Kara Dere)⁴⁶, Titanus (Güzelhisar Çayı)⁴⁷, Meles (Halkapınar Çayı)⁴⁸, Ksanthos (Eşen Çayı)⁴⁹ ve Eurymedon (Köprü Çay)⁵⁰ sayılabilir.

Su ve Kehanet İlişkisi

Suyun içinde bulunduğu inanılan kutsal/tanrısal ruhlar nedeniyle sonsuz bilgiyi barındırması, antik dönemde kehanet işleminin gerçekleştirildiği araçlardan birinin su kaynakları olmasını sağlamıştır. Özellikle yer altından çıkan su kaynaklarının esrarengiz yer altı güçlerine sahip olduğuna ve kutsal kaynaktan içilen suyun kişiye büyü gücü kazandırdığına, hatta bazı kaynak sularının içenleri çılgına çevirdiğine inanılmıştır. Böylelikle kehanet uygulamaları su kaynakları yakınında ya da içinde su kaynağı bulunan mağaralarda gerçekleşmiş ve çeşmelerin birer kâhin olduğu düşünülerek gelecekte haber almak adına bu yapılara başvurulmuştur⁵¹.

Anadolu'yu Prehistorik Dönemlerden itibaren pek çok alanda etkileyen Mezopotamya'da, suyun doğrudan Enki ile özdeşleştirilmesi, tanrıya aynı zamanda "bilge" ve "büyülerin tanrısı" kimliğini kazandırmıştır⁵². Bu durum suyla ilişkili bu tanrının kehanet özelliğine de sahip olduğunu akla getirir. Benzer şekilde okyanusun Babiller tarafından "bilgelik evi" olarak adlandırılması, suyun kehanet gücüne sahip olduğunu düşündürür⁵³. Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen tabletlerden edinilen bilgilere göre, Mezopotamya'da kehanette bulunmak için başvurulmuş uygulamalar arasında yer alan *lekonomensin*, suyun dahil edildiği bir uygulama olması bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. Bu uygulamada kâhinin (*bârû*)

³² Fraktin, Hemite, Taşçı I, Taşçı II, Hatip, Akpınar/Sipylos, Fasıllar ve Sirkeli anıtları buna örnektir.

³³ Eflatunpınar ve Yalburt anıtları buna örnektir.

³⁴ Boğazköy Aşağı Şehir 1 No.lu Tapınak'ın güneybatısında, zemine oyularak açılan pınar odası buna örnektir.

³⁵ Piotrovski 1965, 39.

³⁶ Çilingiroğlu 2020, 142, Fig 5.

³⁷ Güneri 2013, 177, Fig. 2.

³⁸ Roller 2013, 66-67.

³⁹ Altınoluk 2005, 84.

⁴⁰ Altınoluk 2005, 128-130.

⁴¹ Altınoluk 2005, 72-73.

⁴² Avcu 2016, 210-211, T8-T10.

⁴³ Grimal 2012, 461-462.

⁴⁴ Avcu 2016, 214.

⁴⁵ Hasluck 1910, 43, dn. 7; Ful 2013, 9-10.

⁴⁶ Avcu 2016, 209, T3-T4.

⁴⁷ Sezgin 2018, 72, dn. 26; Erdan 2019, 204, Fig. 4a-e.

⁴⁸ Avcu 2016, 212.

⁴⁹ Efendioğlu 2010, 45; Avcu 2016, 206, T12, T15, 221.

⁵⁰ Avcu 2016, 209-210.

⁵¹ Taşlıkloğlu 1954, 37; Fontenrose 1988, 84; Eliade 2003, 208; Georgoudi 2019, 126.

⁵² Dilek 2019, 271.

⁵³ Eliade 2003, 208.

kucağında tuttuğu su dolu kaba yağ damlattığı ve yağın su yüzündeki hareketlerini gözlemleyip yorumlayarak kehanette bulunduğu anlaşılır⁵⁴. Ayrıca Urfa yakınlarındaki Sultan Tepe’de tespit edilen Mezopotamya kültürlerine ait ritüel metinlerinde *inkübasyon* tekniğiyle (uykuya yatarak) ve hayvanların anormal hareketlerinin yorumlanmasıyla gerçekleşen kehanet uygulamalarında da kutsal suyun kullanıldığına dair bilgiler yer almaktadır⁵⁵. Buna göre uykuya yatılacak alanda suyla daire çizildiği⁵⁶ ya da hareketleri yorumlanacak olan öküzün başına su dökülerek işaret beklendiği⁵⁷ görülür. Bununla birlikte Eski Babil’de akılcı yollarla çözülemeyen yasal anlaşmazlıkların nehir tanrısı yoluyla çözüme kavuşturulma yöntemi olan “nehir işkencesi” de bir tür kehanet olarak kayda geçmektedir⁵⁸.

Mezopotamya kültürlerinden Hurrilere geçen kehanet uygulamaları, daha sonra bir Anadolu toplumu olan Hititlere aktarılmıştır. Bu aktarım Akadca ve Hurrice kehanet metinlerini içeren Hitit tabletlerinin Hattuša başta olmak üzere Kayalıpınar, Kuşaklı, Maşat gibi çeşitli merkezlerden ele geçmesiyle ortaya konulur⁵⁹. Bu tabletlerin çoğu, Hurri etkisinin yoğunlaştığı Hitit İmparatorluk Dönemi’ne tarihlenir⁶⁰. Hurri kökenli olduğu düşünülen kehanet uygulamalarından biri, *aldanni-* şeklinde adlandırılan, bölmelere ayrılmış bir havuzun içine bırakılan ve MUŞ ideogramı ile ifade edilen bir hayvanın hareketlerinin yorumlanmasıyla gerçekleşen faldır⁶¹. Suda yaşayan, zaman zaman su yüzüne çıkarak kendisine sunulan balıklarla beslenen ve içinde yaşadığı havuzun bilinçli olarak oluşturulan boşluklarında gizlenen bu hayvanın müren ya da yılan balığı olduğu ileri sürülür⁶². Tanrıların mesajı olarak görülen kehanetler, tanrıların gönderdiğine inanılan gök gürültüsü, şimşek, deprem, kuşların korkutucu hareketleri, hayvanların tuhaf davranışları gibi doğal işaretler olabilmekte ya da ölümlüler tarafından talep edilebilmektedir. Ölümlüler tarafından talep edilen kehanet ya da fal uygulamalarında tanrıya sorular yöneltilmiş ve cevap almak için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemlerden biri olan karaciğer gibi iç organ fallarında, iç organın her bir bölümüne çeşitli anlamlar yüklenmiş ve tanrıya sorulan sorunun ardından organ üzerinde seçiren kısımlar yorumlanmıştır⁶³.

Kutsal kaynak suyunun kehanet için kullanımı özellikle antik Yunan kültüründen bilinmektedir. İçenleri çılgına çevirerek onlara tanrının ağzıyla konuşma yeteneği kazandırdığına inanılan pek çok su kaynağı kehanetle doğrudan ilişkilendirilmiştir⁶⁴. Antik Yunan toplumunda su kaynaklarının toprak anayla ve yer altı dünyasıyla ilişkili kutsal akıntılar olduğuna inanılması nedeniyle suyla gerçekleşen kehanet yeteneği ilkin Gaia’ya atfedilmiş (Aischyl., *Eum.*1.)⁶⁵, bu özellik sonrasında Apollon’a aktarılmıştır⁶⁶. Ayrıca Apollon ile yakın ilişki içinde olan Nympheler de suyla kehanet ilhamının taşıyıcıları olarak bilinirler⁶⁷.

⁵⁴ Oppenheim 1977, 212; Dilek 2019, 197.

⁵⁵ Reiner 1960, 27-28; Dilek 2019, 198-199.

⁵⁶ Sultantepe Tabletleri 73: 65-68; Reiner 1960, 27.

⁵⁷ Sultantepe Tabletleri 73: 110-117; 118-121; Reiner 1960, 28.

⁵⁸ Black – Green 2017, 211-212.

⁵⁹ CTH 561-582.

⁶⁰ Beal 2002, 57-58.

⁶¹ Laroche 1958, 151, dn. 3; Léfèvre-Novaro – Mouton 2008, 7-51; Çilingir-Cesur 2020, 114.

⁶² Laroche 1958, 159; Léfèvre-Novaro – Mouton 2008, 37-39, Takmer 2023, 494.

⁶³ Bryce 2003, 168-169; Çilingir-Cesur 2020, 111-114.

⁶⁴ Akar-Tanrıver 2009, 400.

⁶⁵ Aischylos, ilk kâhin olarak yeryüzünü yani Gaia’yı gösterir.

⁶⁶ Georgoudi 2019, 126-127.

⁶⁷ Larson 2001, 11.

Kıta Yunanistan'daki en önemli bilicilik merkezi olan Delphoi Apollon Kutsal Alanı, bu alandaki en bol su kaynağı olarak bilinen Kastalia⁶⁸ dikkate alınarak inşa edilmiştir. Temenosun hemen dışında akan bu su kaynağı, kutsal alana girilmeden önce arınma amacıyla kullanılmış olmalıdır⁶⁹. Tapınağın MÖ 6. yüzyıl evresinde kaynak suyunun *adytona* akabilmesi için kaynaktan tapınağa uzanan bir kanal yapılması ise suyun arınma ritüellerinin yanı sıra kehanet verme amacıyla da kullanıldığına işaret eder. Ancak MÖ 4. yüzyıldaki inşa evresinde olasılıkla temelin sağlamlığı konusundaki endişelerden dolayı tapınağın altından geçen kanal iptal edilerek, su kaynağı tapınağın hemen dışındaki havuza yönlendirilmiştir⁷⁰. Bu suyun kullanımı konusunda antik kaynaklar da yol göstericidir. Pythia'nın kehanet öncesinde kutsal su kaynağında yıkanmasının yanı sıra kutsal sudan içerek kehanet verdiği (*hydromanci*) Lukianos (Lukian., 60)⁷¹ ve bu su kaynağına Kassotis adını veren Pausanias (Paus., X.24.7)⁷² tarafından aktarılır⁷³. Delphoi'de kehanetin suyla verilmiş olabileceğine dair güzel bir örnek MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Attika kırmızı figür tekniğinde yapılmış bir *kylix*'in tondosundaki sahnede karşımıza çıkar (Fig. 1). Bu sahnede çocuk sahibi olamaması hakkında Delphoi'ye başvuran Aegeus'un karşısında, üç ayaklı kazan üzerinde oturur vaziyette gösterilen *prophetes*'in bir elinde defne dalı, diğer elinde ise içinde muhtemelen Kastalia nehrinden alınan su olan bir *phiale* tuttuğu görülür⁷⁴.

Plutarkhos'un Delphoi'de *adyton* dışına, biliciye danışmak isteyenlerin bulunduğu odaya kadar yayılan hoş bir kokudan bahsetmesi (Plut. *mor. obsolescence* 437c-d) ise kutsal alandaki kehanetin ilham kaynağının yer altından sızan gazlar olabileceğini düşündürmektedir. Bu düşünce Yunanistan'da aktif fay hatlarını inceleyen jeolog J. Z. de Boer, arkeolog J. R. Hale, kimyager J. Chanton ve halüsinasyon gazları konusunda uzman toksikolog H. Spiller'in Delphoi'deki kehanet merkezinin altından geçerek kehanet işleminin gerçekleştiği *adytonun* altında kesişen iki fay hattı ve bu alanda açığa çıkan gazlar konusunda gerçekleştirdikleri çalışmaları sayesinde desteklenir. Yapılan çalışmalar sonucunda, zemindeki çatlaklardan ve su kaynağından etilen, etan ve metan gazlarının yükseldiği ortaya konulur⁷⁵. Bu gazlara küçük dozlarda maruz kalındığında gerçek dışı fiziksel ve duygusal keyif vermesi, büyük dozlarda ise çarpınma ve bağırma gibi reaksiyonlara sebep olması, Pythia'nın transa geçme durumunu açıklamaya yardımcı olur⁷⁶.

Kıta Yunanistan'da Delphoi'nin yanı sıra pek çok farklı merkezde su-kehanet ilişkisini gösteren bulgular mevcuttur. Örneğin Boeotia'da su kaynakları doğrultusunda konumlanan, Apollon ve kehanetle ilişkili bir grup kutsal alan tespit edilir. Bu kutsal alanlardan biri (Apollon Ptoios) Thebai'nin kuzeyindeki Ptoion Dağı'nda, Perdikovrysi kaynağının yakınında yer alır. En erken kült faaliyetlerinin MÖ 8. yüzyıla dayandığı Ptoion Dağı'nda, içinde su kaynağı bulunan bir mağarada MÖ erken 5. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar erkek bilicilerin kehanet verdiği

⁶⁸ Kastalia hakkında detaylı bilgi için bkz. Parke 1978, 199-219.

⁶⁹ Parke 1967, 75.

⁷⁰ Cole 1988, 162; Fontenrose 1988, 83; Eliade 2003, 208; Akar-Tanrıver 2009, 400-401; Eralp-Güner 2019, 65-66; Georgoudi 2019, 125.

⁷¹ Şahin 2008, 217.

⁷² Şahin 2008, 217.

⁷³ Kastalia sularının Pythia'ya kehanet yeteneği kazandırdığına dair inancın nereden kaynaklanıyor olabileceği hakkında bkz. Parke 1978, 209-210.

⁷⁴ Robbins 1916: 278-279, Fig. 1.

⁷⁵ de Boer – Hale 2000, 406-409; Johnston 2008, 48-49.

⁷⁶ Plutarkhos'un, Pythia'nın ilham durumunun her zaman aynı olmadığını belirtmesi (Plut. *mor. obsolescence*, 437c), fay hatları hareketlendiğinde gaz oranlarının değiştiğini ve trans durumuna geçmeye yetecek kadar gaz çıkışı olmadığı zamanlarda bilicinin başka bir tetikleyiciye ihtiyaç duyduğunu da ortaya koyar (Johnston 2008, 49).

bilinir⁷⁷. Apollon'un Boeotia'da su ve kehanetle ilişkilendirilen diğer kutsal alanları Telphoussion Dağı'ndaki Telphousa kaynağı (Apollon Telphousios), Thourion Dağı'ndaki Morios nehri (Apollon Thourios), Tegyra yerleşimindeki Phoinix ve Elaia kaynakları (Apollon Tegyraios) yakınında yer almaktadır⁷⁸. Yine Boeotia'daki Lebadeia'da ise kehanet kültürüne sahip Trophonios'a adanan, kayalara oyulmuş nişlere sahip kutsal alandan Herkynna nehri geçmektedir⁷⁹. Ayrıca Korinth'te kehanet verdiği ileri sürülen bir kaynak suyunun yer aldığı⁸⁰, Kitharion'da ise Nymphelere adanan mağara yakınındaki Hysiai'de suyu kehanet yeteneği veren bir kuyu bulunduğu (Paus., IX.2.1)⁸¹ kayda geçer. Oropos Amphiaraios Tapınağı'nda kehanet yoluyla iyileşenlerin suya para atması⁸² da su- kehanet ilişkisine verilebilecek bir diğer örnektir. Olympia'daki Altis kutsal alanında MS 2. yüzyılda inşa edilen yarım daire formlu anıtsal çeşme yapısının ise Olimpiyat Oyunlarının sonunu simgeleyen sığır kurbanlarının ve Elealılar tarafından yapılan günlük kurbanların yanı sıra kehanet kurbanlarının da gerçekleştiği Zeus'un kül sunağına bakacak şekilde inşa edilmesi dikkat çekicidir⁸³.

Anadolu'da Suyla Kehanet Veren Merkezler

Anadolu'da kehanet uygulamaları ilkin içinde kaynak suyu bulunan mağaralarda gerçekleşmiştir. Daha sonra kentlerin siyasi ve ekonomik anlamdaki kalkınması, nüfus artışı, sosyal, siyasi ve dini organizasyonun gelişmesi gibi faktörler neticesinde anıtsal tapınakların inşa edilmesiyle, önceden kehanet merkezi işlevi gören mağaraların ya da su kaynaklarının yakınında anıtsal bilicilik merkezleri inşa edilmiştir. Mağaraların derinliklerinde bulunan doğal kaya oluşumları, su kaynakları ve çeşitli gazlar nedeniyle sahip olduğu gizemli atmosfer, kehanette bulunacak kişinin kendinden geçerek insanüstü bilgiye ulaşması için son derece elverişlidir⁸⁴. Bu sebeple bilicilik merkezlerinin yakınında tespit edilen içinde su kaynağı bulunan mağaralar, kehanetin öncül merkezleri olarak değerlendirilir.

Kuzeybatı Anadolu'da, Biga Yarımadası'nın güneybatısındaki Gülpınar Köyü'nde yer alan ve Troas Bölgesi'nin önemli kült merkezlerinden biri olan Apollon Smintheion Kutsal Alanı, kehanet uygulamalarında kullanılan kaynak suları açısından zengin bir bölgeye inşa edilmesiyle dikkat çekmektedir. Apollon Smintheus, farelerle ilişkili koruyucu bir tanrı kimliğine sahip olsa da farelerin kehanete yardımcı hayvanlardan biri olması, kutsal alanın doğusunda içinde kaynak suyu barındıran bir mağara bulunması ve MS 3. yüzyılda yaşamış Menandros Rhetor'un Apollon'un Likya'da dünyaya gelmesinin ardından kurduğu ilk kehanet merkezinin Smintheion olduğunu belirtmesi bu alanın kehanetle ilişkisini desteklemektedir⁸⁵.

Smintheion'da su-kehanet ilişkisine dair en önemli kanıt Büyük Hamam girişindeki heykel kaideleri üzerindeki MS 2. yüzyıla tarihlenen Yunanca ve Latince yazıtlarda suya bakarak kehanet uygulaması gerçekleştiren bir *hypophet*ten (tanrı sözcüsü) söz edilmesidir⁸⁶. Ne zaman başlayıp sona erdiği kesin olarak tespit edilemeyen bu kehanet uygulamasının baş rolünde suyun bulunması nedeniyle, Smintheion'da kehanet işleminin gerçekleştirilmesi için en elverişli ortamın içinde su kaynağı bulunan mağara olduğu düşünülmektedir. Smintheion'daki bu mağaranın

⁷⁷ Schachter 1967, 1-2; Cole 1988, 162.

⁷⁸ Schachter 1967, 5-6, 8-9.

⁷⁹ Schachter 1967, 6-7, 8-9.

⁸⁰ Elderkin 1941, 126.

⁸¹ Cole 1988, 162; Akar-Tanrıver 2009, 401-402.

⁸² Eliade 2003, 208.

⁸³ Longfellow 2012, 152.

⁸⁴ Ustinova 2009, 13-28.

⁸⁵ Kaplan 2023, 137-138, 146, 148.

⁸⁶ Özhan 2015, 107; Kaplan 2018, 6; Kaplan 2023, 148.

Anadolu'nun yerel tanrısı Apollon'a adanan bir kült mağarası olduğunu ortaya koyan en güzel örnek ise Aleksandreia Troas kentinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleridir⁸⁷. Söz konusu sikkelerin arka yüzünde solda, doğal bir mağara olduğu düşünülen yarım daire formundaki tasvirin içinde yatar vaziyette ve mağaranın üzerinde ayakta olmak üzere Apollon Smintheus kült heykeli iki kez betimlenmiştir (Fig. 2). Sahnenin merkezinde, ayakta gösterilen çoban Ordes, sol elinde *pedum* tutarken sağ elini saygı ifadesiyle yukarıya doğru kaldırmıştır. Ordes'in arkasında ise sağa doğru koşar vaziyette betimlenen boğa figürünün başı geriye, ana sahneye dönük verilmiştir. Bu sahnede Apollon kült heykelinin iki kez betimlenmesi, tanrının epifanisiyle ya da kutsal alanın yerinin belirlenmesine ilişkin anlatılarla ilişkilendirilmektedir⁸⁸.

Ionia'daki Erythrai Akropolisi'nin doğusundaki kayalıklarda bulunan mağara, kehanet işlemlerinin tapınakların yanı sıra mağaralarda da gerçekleştiğini gösteren bir diğer örnektir. 2 m çapında, yarım daire biçimindeki mermer kaplamalı bu mağaranın içinde su kanalları ve su toplama teknelerinin tespit edilmesinin yanı sıra mağaradan ele geçen MS 162 yılına tarihli yazıtlar, mağaranın Antik Çağ'ın ünlü kâhinelerinden biri olan Sibylla'ya adandığını ve mağarada bir su kaynağı bulunduğunu ortaya koymaktadır⁸⁹. Burada Sibylla'nın su kaynağından içerek kehanet verdiğine dair en önemli bulgu, mağaranın kapı sövesi olarak kullanılan bir mermer blok üzerindeki yazıtta, tatlı sularından keyif alarak bu kayanın başında oturduğunun kâhinenin kendi ağzından söylenmesidir⁹⁰. Yine mağaradan ele geçen ve sekiz adet mermer parçasının birleştirilmesiyle rekonstrüksiyonu yapılan bir adak yazıtından, su kaynağının bulunduğu yere Demeter Thesmophoros, Marcus Aurelius ve Lucius Verus'a adanan bir çeşme yaptırıldığı ya da yenilediği öğrenilir⁹¹. Böylelikle mağara içinde kehanet işleminde kullanılan su kaynağının, yöneticiler tarafından gerek politik gerekse dini amaçlarla inşa edilen bir çeşme yapısıyla taçlandırıldığı anlaşılır⁹².

Anadolu'da suyla kehanet verdiği bilinen bilicilik merkezleri arasında, İzmir'in güneyindeki Ahmetbeyli vadisinde yer alan ve antik dönemde Ionia sınırları içinde kalan Apollon Klaros Kutsal Alanı önemli bir yere sahiptir. Jeoarkeolojik çalışmalarla antik dönemde deniz kenarında yer aldığı ve yakınından Ales Deresi'nin geçtiği, günümüzde ise Kırmızıkaşalar ve Beynamaz derelerinin birikinti konisi önünde konumlandığı belirlenen⁹³ Klaros'un su kaynaklarına yakınlığı, bu alanda bir kehanet merkezinin kurulmasını etkileyen önemli bir faktördür⁹⁴. Ahmetbeyli vadisinde gerçekleştirilen jeolojik çalışmalar, bu alanın kalker ve mermerden oluşan yapısının, su içeren karstik sistemlerin gelişimini ve suların yeryüzüne çıkmasını sağlayan özellikte olduğunu ortaya koymuştur. Klaros'ta yer altı suyu yüksek olsa da günümüzde yüzeyde herhangi bir kaynak

⁸⁷ Hill 1916, 134, Fig. 1a; Bellinger 1958, 35-36 (Tip 19); Bellinger 1961, A 240, A 276, A 277, A 480; Kaplan 2023, 148-149, Fig. 8.

⁸⁸ Bahsi geçen sikkeler ve arka yüzde betimlenen sahne hakkındaki yorumlar için bkz. Bellinger 1958, 35-36, Pl. VII, No. 19; Çizmeli-Öğün 2009, 118-120, Res. 2; Çizmeli-Öğün 2013, 137, Res. 3; Çizmeli-Öğün 2015, 98-99, Res. 10; Kaplan 2018, 8; Kaplan 2023, 149.

⁸⁹ Buresch 1892, 16-17; Gençler-Güray 2018, 62, dn. 31; Şahin 2013, 207-208; Uzunoğlu 2018, 126.

⁹⁰ Uzunoğlu 2018, 126.

⁹¹ Uzunoğlu 2018, 126, dn. 526-527.

⁹² Roma İmparatorluk Dönemi'nde, daha önceki dönemlerde inşa edilen ve su kaynaklarıyla bağlantısı bulunan kutsal alanların yakınına yeni anıtsal su yapılarının inşa edilmesi, yöneticinin yüzyıllardır devam eden dini geleneklere duyduğu saygıyı göstermesinin yanı sıra bu yapıların dikkat çekici form özellikleriyle insanları etkilemesi ve anıtın önünde gerçekleşecek olan ritüellere dair merak uyandırması da hedeflenmiştir. Kutsal alanlardaki bu anıtsal çeşme yapılarının ön plana çıkan örnekleri Eleusis, Olympia ve Ksanthos'tan bilinmektedir (Longfellow 2012, 151-153).

⁹³ Doğan 2019, 103-104.

⁹⁴ Şahin 2012, 249.

görülmemektedir. Bu durum antik dönemde tapınağın konumu üzerinde etkisi olan su kaynaklarının bugün alüvyon örtüsü altında kaldığını düşündürür⁹⁵.

Klaros'da kehanet, ilkin tıpkı Delphoi'de olduğu gibi bir ana tanrıçaya atfedilmektedir. Delphoi'de bu ana tanrıça Gaia iken Klaros'ta Leto'dur⁹⁶. MÖ 13. yüzyıl sonunda Klaros'daki bilicilik merkezini kuran ve buradaki ilk kâhin olarak kayda geçen Manto'nun kehanet yeteneğini, Leto'nun Luvi kökenine dayanan suların hâkimi kimliğiyle ilişkili olarak, kutsal su kaynağından içerek kazandığı söylenir (Ov., *Met.VI.160-165*)⁹⁷. Manto'nun gözyaşlarından oluştuğu anlatılagelen bu kutsal su kaynağının, yatağı değişmeden günümüze kadar gelmiş tek kaynak olduğu belirtilir⁹⁸. Klaros'ta her ne kadar ilk kehanet veren kişi bir kadın olsa da Klaros, bilicilik merkezi olarak Manto'nun oğlu Mopsos zamanında ün kazanmıştır⁹⁹. Bu durum kehanetin suların efendisi kimliğindeki ana tanrıça Leto'dan oğlu Apollon'a geçmesiyle ilişkili olmalıdır.

Klaros bilicilik merkezinde suyun kehanet vermek için kullanılan birincil unsur olduğu çeşitli antik kaynaklardan öğrenilmektedir. Plinius, Apollon Klaros'un mağarasında içenlere kehanet yeteneği kazandıran ancak onların ömrünü kısaltan bir su kaynağı bulunduğunu söyler (Plin., *nat.II.106.136*). Tacitus, Klaros'da rahibin aşağıdaki mağaraya indikten sonra gizli bir pınardan su içerek kehanette bulunduğunu bildirir (Tac., *ann.II.54*). Iamblikos, kehanetten bir gün önce arka *adytona* çekilerek oruca başlayan bilicinin kutsal su ile elini yüzünü yıkayıp, yine kutsal su ile orucunu açarak kehanet ritüeline başladığını aktarır (Iambl., *de myst.III.11*)¹⁰⁰. Bu noktada Iamblikos, tanrının maddeden bağımsız olduğunu dolayısıyla suyun doğrudan tanrısal ilham kaynağı olamayacağını, ancak su aracılığıyla gerçekleşen ritüellerle insanın içinde bulunan ve tanrıyla iletişime geçmeyi mümkün kılan ruhun arındığını, böylelikle kehanet ilhamına sahip olunduğunu da belirtir (Iambl., *de myst.III.11*)¹⁰¹. Arkeolojik kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkarılan, Hellenistik Döneme tarihli Apollon Tapınağı'nın altında, basamaklarla ulaşılan, kemerli üst yapıya sahip arka *adyton*undaki (bilicilik odası) kutsal kuyuda, kehanet öncesi arınma ritüellerinde kullanılan ve kahinlere doğrudan ya da dolaylı olarak esin kaynağı olduğuna inanılan kaynak suyunun bulunması (Fig. 3), antik kaynaklarda bahsi geçen söylemleri doğrular niteliktedir¹⁰². Bu kuyudaki kutsal suyun doğu ve kuzeydoğudaki karstik fay kaynaklarından beslendiği kabul edilir¹⁰³.

Ales Vadisi'nde yer alan ve Klaros kutsal alanına yaklaşık 2 km uzaklıkta bulunan Demirli mağaranın da kült amaçlı kullanıldığı, mağara ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalarla tespit edilmiştir¹⁰⁴. Mağarada araştırmalar gerçekleştiren Schuchhardt, Macridy ve Picard, bu mağaranın bölgedeki ilk bilicilik merkezi olduğunu ileri sürmüş ve mağara içindeki su kaynağını Manto'nun gözyaşlarından meydana geldiği anlatılan kaynakla ilişkilendirmişlerdir¹⁰⁵. Ancak Demirli mağaranın yakınlarında tespit edilen Kybele kabartması, mağaranın konumuna uygun bir şekilde vahşi doğanın koruyucusu kimliğindeki ana tanrıça

⁹⁵ Doğan 2019, 106; Kayan 2019, 223-224.

⁹⁶ Şahin 2015, 592; Şahin 2020, 208.

⁹⁷ Şahin 2012, 252-253; Şahin 2012, 262, dn. 48; Şahin 2020, 208.

⁹⁸ Şahin 2012, 262; Şahin 2013, 207.

⁹⁹ Şahin 2012, 254.

¹⁰⁰ Şahin 2012, 258-259.

¹⁰¹ Busine 2005, 273-275.

¹⁰² Şahin 2012, 254, res. 4; Doğan 2019, 106; Antik kaynaklarda mağara olarak bahsedilen alan, tapınağın altındaki gizemli kutsal bölümlerden biri olan ve içinde kutsal kaynak suyunu barındıran kuyunun yer aldığı arka *adyton*dur.

¹⁰³ Şahin 1998, 39-40; Kayan 2019, 219.

¹⁰⁴ Schuchhardt 1886, 430-432; Macridy – Picard 1915, 40-41; Atalay 1988, 297; Bostancı 2002, 114-116.

¹⁰⁵ Schuchhardt 1886, 430-432; Macridy – Picard 1915, 40.

kültüne ait olduğunu ortaya koymuştur¹⁰⁶. Ayrıca 2008-2010 yılı Klaros kutsal alanı arkeolojik kazı çalışmalarında da Apollon bilicilik merkezi ile Demirli mağara arasında ilişki bulunduğunu gösterecek herhangi bir veriye ulaşamamıştır¹⁰⁷.

Antik dünyada Delphoi'den sonra en çok tanınan bilicilik merkezi olan Didyma Apollon Kutsal Alanı, Batı Anadolu'daki Ionia bölgesi sınırları içinde kalan Miletos antik kentinin 17 km güneyinde, günümüzdeki Didim ilçesinin kuzeyinde, çukur bir alanda yer almaktadır. Kutsal alanın konumu, çukurdaki kutsal kaynak suyu dikkate alınarak belirlenmiştir¹⁰⁸. Dolayısıyla Didyma'daki kehanet merkezinde ritüeller ilkin su kaynağı ve bir altar çerçevesinde gerçekleşmiştir¹⁰⁹. Daha sonra bu alanda inşa edilen tapınak, Klaros ile benzer şekilde, kaynak suyu *adytonun* içinde kalacak biçimde tasarlanmıştır¹¹⁰. Söz konusu bulgular Didyma'da kehanet işleminin gerçekleşmesinde suyun önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Iamblikhos, Didyma'daki Brankhid kahinlerinin suyun buharını içine çekerek, ayaklarını ya da elbiselerinin kenarını ıslatarak kehanette bulduklarını belirtir (Iambl., *de myst.* III.11)¹¹¹.

Didyma'daki kehanet uygulamalarında Klaros'ta uygulanan su içerek ilham alma yönteminin sayılmamasının nedeninin, Didyma'daki kaynağın suyunun Klaros'daki kadar bol olmaması ve bazı dönemlerde bu kaynağın kuruyarak bir su birikintisi haline alması olabileceği üzerinde durulur¹¹². Strabon'un Didymaion'daki kaynak suyunun, MÖ 5. yüzyıl başlarında Pers tahribinin ardından kuruduğu ve MÖ 331 yılında Büyük İskender'in gelişiyle tekrar akmaya başladığı yönündeki söylemleri (Strab., XVII.1.43) bu görüşü destekler niteliktedir. Didyma'dan ele geçen, Vali Festus tarafından mermer bir stel üzerine yazdırılan, MS 286-293 yılları arasına tarihli üç epigram ise MS 262/263 yılındaki Goth saldırıları sırasında da Didyma'da su sıkıntısının yaşandığını göstermektedir¹¹³. Bu üç epigramdan öğrenildiği üzere Didyma'daki su sıkıntısı Apollon'un yeni bir kaynak suyu çıkartmasıyla¹¹⁴ çözüme kavuşturulmuş ve daha sonra bu kaynağa Asia Eyaleti Valisi Tiberius Flavius Festus tarafından bir çeşme inşa edilerek hem iyi bir görünüm hem işlevsellik kazandırılmıştır¹¹⁵. Ayrıca bu epigramların ilkinde Apollon'un mucizevi bir şekilde çıkarttığı kaynağın eskiden "Pythikos'un Kaynağı" adıyla anıldığından bahsedilmesi ve kaynağın Kastalia ile Delphoi ilişkisine benzetilmesi, üçüncü epigramda ise kaynağın bizzat konuşması bu su kaynağının Didyma'da yüzyıllardan beri var olan ve kehanet işleminde kullanılan *adyton* bölümündeki kutsal kaynakla özdeş olabileceğini düşündürür¹¹⁶.

Didyma'daki kültürün ne zaman başladığı ve kökeni hakkında net veriler bulunmasa da Pausanias, buradaki kâhini Hellen öncesine dayandırır (Paus.VII.2.6). Bilindiği üzere Didyma'da kehanet yeteneği Apollon tarafından, aynı zamanda kutsal kaynak suyunun koruyucusu olarak görevlendirilen Brankhos adlı bir çobana verilir ve sonrasında da kutsal alan İÖ 8. yüzyıldan MÖ 494'teki Ionia Ayaklanmasına kadar

¹⁰⁶ Şahin 2015, 588.

¹⁰⁷ Şahin 2012, 260.

¹⁰⁸ Greaves 2002, 109-110.

¹⁰⁹ Fontenrose 1988, 9.

¹¹⁰ Fontenrose 1988, 40; Weber 2015, 27, Abb. 7, 13-14; Kutsal alanda inşa edilen ve yaklaşık olarak MÖ 700 yıllarına tarihlendirilen ilk yapının (Sekos I) muhtemelen kehanet veren kutsal kaynağı barındırdığı belirtilir (Weber 2015, 6).

¹¹¹ Parke 1985, 212-213; Busine 2005, 49; Yılmaz 2013, 59, dn. 330.

¹¹² Parke 1986, 124.

¹¹³ Wiegand 1958, 137, No. 159; Yazıtların Türkçe çevirisi için bkz. Uzunoğlu 2016, 302-306.

¹¹⁴ Yazıtlarda mucize olarak bahsedilen bu olay olasılıkla Goth saldırıları sırasında tapınağa sığınan insanların, kaynağın kanallarından birini temizleyerek suyun yeniden akmasını sağlamasıdır (Fontenrose 1988, 24).

¹¹⁵ Fontenrose 1988, 23-24; Uzunoğlu 2016, 300-301; Uzunoğlu 2018, 106.

¹¹⁶ Wiegand 1958, 137-138, No. 159; Fontenrose 1988, 24; Uzunoğlu 2016, 302-310; Uzunoğlu 2018, 108-110.

Brankhos'un soyundan gelen Brankhid rahipleri tarafından yönetilir¹¹⁷. MÖ 4. yüzyılın sonunda tekrar faaliyete geçen ve Euangelidai ailesi tarafından idare edilmeye başlandığı ileri sürülen bilicilik merkezinde, bir rahibe (*prophetis*) kehanet vermeye başlar¹¹⁸. MS 1. yüzyılın başlarında Miletos'taki soylu aileler arasında sayılan Melas ailesine mensup olan *prophetis* Tryphosa, Didyma'da Apollon'un sözlerini aktardığı yazıtlar sayesinde kanıtlanabilen ilk kâhinedir¹¹⁹. Didyma kehanet yazıtları, MS 3. yüzyılın ortalarına kadar kutsal alanın kehanet işlevinin devam ettiğini de ortaya koyar¹²⁰.

Apollon'un sular ve kehanetle ilişkisi bağlamında Likya'da da kendisini gösterdiği, bölgede bir hastanın iyileşip iyileşemeyeceğini anlamak için kaynak suları ve çeşmelere başvurulduğu ve gaipden haber almak üzere bu kaynaklara sorular yöneltildiği bilinmektedir¹²¹. Ayrıca Büyük İskender'in Doğu Seferi sırasında Likya'da bir su kaynağı aracılığıyla kehanet aldığına dair efsanevi anlatılar da mevcuttur. Bu anlatılara göre Büyük İskender Likya'da Ksanthos'tan geçtiği sırada, Ksanthos yakınlarındaki bir pınar hiçbir neden yokken girdap oluşturup taşmış ve kabaran sulardan, üzerinde eskiden kullanılan yazı harfleriyle Pers İmparatorluğunun yakın bir zamanda Yunanlar tarafından ortadan kaldırılacağı yazılı tunç bir levha çıkmıştır. Büyük İskender, bu olayı kendisine gönderilen bir kehanet olarak kabul etmiş ve kış şartlarına rağmen ordusuyla harekete geçmiştir (Plut. *vitae parallelae*. XVII.2-5)¹²². Olayın geçtiği Ksanthos ve yakın çevresi dikkate alındığında antik kaynaklarda bahsi geçen bu su kaynağı, kehanet söz konusu olması nedeniyle, Ksanthos ya da Letoon ile değil, Patara'dan 1.3 km kadar uzaklıktaki kükürtlü ve tuzlu suya sahip Telephos Kaynağı¹²³ ve Patara Apollon Tapınağı ile ilişkilendirilmiştir¹²⁴.

Myra'ya bağlı Sura Apollon (Apollon Surios) Tapınağı, deniz kenarında kurulması ve yakınından kaynak suyunun akmasıyla Likya'daki bilicilik merkezlerine güzel bir örnektir. Sura'da tespit edilen kükürtlü su kaynaklarının Apollon Tapınağı'nın önünden denize dökülmesi, burada bir girdabın oluşması ve özellikle kentin konumlandığı vadinin doğu yamacının kuzeyinden akan, tapınak ile aynı aksta bulunan kaynağın etrafına duvarlar örülerek suyunun bir havuz içinde toplanması, kutsal alan ile su ilişkisini göstermektedir¹²⁵. Sura Apollon Kutsal Alanı'nda gerçekleşen bilicilik işleminde su, doğrudan kullanılmasa da kutsal alandaki havuzda toplanan balıkların ve diğer deniz canlılarının hareketlerine bakılarak kehanet verilmesi (*ikhtiomanteia*) bu ilişkiyi destekler niteliktedir¹²⁶.

Polykharmos ve Artemidoros'tan alıntılar yapan Athenaios, Sura'da gerçekleşen kehanet süreci hakkında bilgi vermektedir (Athen., VIII.8.333D). Söz konusu kaynaklarda kehanet almak üzere deniz kenarındaki Apollon koruluğuna gelenlerin rahip eşliğinde bu alanda bulunan girdaba et ve ekmek gibi sunular attıktan sonra havuzun deniz suyuyla dolduğu, rahibin seslenmesi ya da borusunu üç kez çalmasıyla çok sayıda ve değişik boyda pek çok balığın aynı anda ortaya çıktığı, rahibin balıkların cinsine, sayısına ve sudaki hareketlerine göre kehanet verdiği belirtilir. Bu noktada girdaba atılan etlerin balıklar tarafından yenmesi iyi bir işaret

¹¹⁷ Fontenrose 1988, 45-46, 78; Furtwängler 2011, 70; Yılmaz 2023, 99-101.

¹¹⁸ Furtwängler 2011, 75; Yılmaz 2023, 106-107, 109-111.

¹¹⁹ Fontenrose 1988, 55, 192; Yılmaz 2023, 110.

¹²⁰ Parke 1985, 93-97.

¹²¹ Taşlıkılıoğlu 1954, 37.

¹²² Onur 2002a, 50-52; Onur 2002b, 57; Şahin 2014, 131.

¹²³ Onur 2002a, 68-69; Onur 2002b, 56.

¹²⁴ Onur 2002a, 50-52; Onur 2002b, 57; Şahin 2014, 131.

¹²⁵ Çevik 2015, 397; İbci 2019, 30-31; Yılmaz 2023, 179.

¹²⁶ Çevik 2011, 97; Yılmaz 2023, 178.

olarak yorumlanırken, balıkların etleri kuyruklarıyla kıyıya itmesinin uğursuzluk olarak değerlendirilir (Athen., VIII.8.333D)¹²⁷.

Sura'da akropolisin güneydoğu yamacındaki bir mezarda tespit edilen Likçe yazıt, bu merkezdeki balık kehanetinin en azından MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren var olduğunu belgelemektedir¹²⁸. Ayrıca balık kehaneti yönteminin Yunan dünyasından bilinmemesi¹²⁹, Hattuşa'da buna benzer kehanet uygulamalarını içeren MÖ 14-13. yüzyıllara tarihlenen Hitit çivi yazılı belgelerinin bulunması¹³⁰ ve bu metinlerin dil-üslup analizlerinin yapılmasıyla¹³¹, balık kehaneti yönteminin Kuzey Suriye ile güçlü kültürel ilişkisi olan Kizzuwatna'da ortaya çıktığı kabul görmüştür¹³². Böylelikle Sura'daki su ve balıklarla ilişkili ritüel uygulamalarının Kizzuwatna geleneklerine dayandığı ve bu geleneğin Likya'da Yunan sonrası kehanet uygulamalarında dahi varlığını koruduğu anlaşılır.

Sura'nın yanı sıra yine Likya Bölgesi'nde yer alan Limyra ve Kyaneai antik kentlerinde de Sura ile benzer şekilde balık kehaneti ve su kehaneti uygulamalarının varlığından bahsedilir. Plinius, Limyros Nehri'nin (Göksu) kaynağının bazı kehanet alametleri gösterdiğini, balıkların da kaynakla beraber hareket ettiğini ve bölge sakinlerinin yiyecek sunarak balıklardan yanıt beklediklerini aktarır (Plin., *nat.* XXXI.18.482)¹³³. III. Gordianus zamanında basılan "*Limyralıların Kehaneti*" lejantlı sikkeler, bu alandaki kehanet uygulamalarının varlığını doğrular niteliktedir¹³⁴. Ancak balık ya da su kehanetine dair antik kaynakların aktardığı bilgilerin ötesinde bir veriye ulaşılamamıştır.

Pausanias ise Kyaneai'de Apollon *Thyrkseus*'a adanmış suyla kehanet verilen bir merkez bulunduğunu bildirerek, Kyaneai yakınında yer alan su kuyusuna bakan herkesin dilediği her şeyi gördüğünü aktarır (Paus., VII.21.13). Kyaneai antik kenti sınırları içinde kalan ve günümüzde Yavu Ovası olarak adlandırılan alanda tespit edilen Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen kuyu ve kuyunun hemen yanında suya inen kireçtaşından sekiz basamaklı merdiven, Pausanias'ın bahsettiği kehanet merkeziyle ilişkilendirilmektedir¹³⁵. Ayrıca Kyaneai'nin İmparator III. Gordianus Dönemi'ne tarihlenen bir sikkesinin arka yüzünde (Fig. 4), Apollon'un sol eliyle yayını tutarken sağ elinde tuttuğu defne dalını bir pınara dokundurması ve tanrının solunda basamakların bulunması, bu alandaki kehanet merkezine işaret eden bir diğer bulgudur¹³⁶. Kyaneai'nin kehanet tanrısı Apollon'un *Thyrkseus* epitetiyle anılması ise kültün Likya'daki yerel kökenine işaret etmektedir¹³⁷.

Sura'daki balık kehanetine benzer bir yöntemin, Plinius ve Ailianos'un aktarımlarıyla, Likya'daki kentlerin yanı sıra Karia'daki Labraunda antik kentinde de uygulandığı ortaya konulur (Plin., *nat.* XXXII.7.8; Ail., *nat.* XII.30). Söz konusu antik kaynaklarda Labraunda'da suya seslenme yöntemiyle kehanet havuzuna balıkların çağırıldığından ve burada beliren altın küpe ve kolyeli balıklardan

¹²⁷ Onur 2002a, 66-67; Onur 2002b, 55; Çevik 2011, 97; Çevik 2015, 396; Takmer 2023, 487-490; Yılmaz 2023, 179-180.

¹²⁸ Schürr 2001, 150; Takmer 2023, 472, 476 (Yazıtta geçen Likçe *mluhidaza* kelimesi, balık kehanetiyle ilişkilendirilmiştir).

¹²⁹ Takmer 2023, 472.

¹³⁰ Laroche 1958, 150-162; Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 10-36, 37-39; Hitit metinlerinde geçen bu kehanet yöntemi Hurri kökenli *aldanni-* kelimesiyle adlandırılan, bölmelere ayrılmış bir havuzun içine bırakılan ve MUŞ ideogramı ile ifade edilen müren ya da yılan balığının hareketlerinin yorumlanmasıyla gerçekleşir (Bu makale içinde bkz. sf. 6).

¹³¹ Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 39-41.

¹³² Laroche 1958, 151, dn. 3; Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 39-41; Takmer 2023, 494-495; Yılmaz 2023, 35, 192-194.

¹³³ Onur 2002a, 52-53; Yılmaz 2023, 35-36.

¹³⁴ SNG v. Aulock *Lyk.* 109-111; Takmer 2023, 492; Yılmaz 2023, 36.

¹³⁵ Thomsen 1995, 43-48; Onur 2002a, 49-50; Onur – Oktan 2013, 96, dn. 13; Yılmaz 2023, 37.

¹³⁶ SNG v. Aulock *Lyk.* 92; Onur 2002a, 50, Res. 4; Yılmaz 2023, 36-37.

¹³⁷ Ksanthos yazıtında belgelenen *Turakhssali* sözcüğünün, *Thyrkseus*'un Likçedeki karşılığı olduğu belirtilir; Akyürek-Şahin 2016, 538; Yılmaz 2023, 37, dn.104.

bahsedilir¹³⁸. Ancak bu uygulamalara dair herhangi bir arkeolojik ya da epigrafik veri bulunmamaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Bilinmezlik, insanlık tarihi boyunca inanç sistemlerinin ve ritüellerin gelişmesine öncülük etmiştir. Hayatın hemen her alanında geleceğe dair olaylar hakkında merak duyma ve endişe etme durumu, olası geleceği öngörme isteğine yol açmış ve böylelikle çeşitli materyaller kullanılarak gerçekleştirilen birtakım ritüeller ortaya konulmuştur. Bir bilici aracılığıyla gerçekleşen bu ritüellerde, bilicinin kehanette bulunabilmesi için esrime şeklinde adlandırılan, kendinden geçerek tanrıyla bir olma durumuna erişerek insanüstü bilgiye ulaşması ya da tanrı tarafından gönderildiğine inanılan birtakım olağandışı işaretleri yorumlaması gerekmektedir.

Bilicilerin kehanette bulunurken gerçekleştirdiği pek çok farklı ritüel bulunmaktadır. Eski Mezopotamya kültürlerinden itibaren hayvanların akciğer, karaciğer ya da bağırsak gibi iç organların yorumlanması (*extispisi* ve *hepatoskopî*), tütsüden yükselen dumanın hareketinin incelenmesi (*libanomensi*), ölümlerin ruhlarının çağırılması (*nekromensi*), uykuya yatma (*inkübasyon*) ve yağın su üzerindeki hareketlerinin incelenmesi (*lekonomensi*) bu uygulamalar arasında yer alır¹³⁹. Bununla birlikte öküz, kuş ve balık gibi hayvanların hareketleri, astrolojik ve meteorolojik olaylar, yeryüzü şekilleri, ateş ve duman hareketleri, tahıl taneleri ve un aracılığıyla kehanette bulunma yöntemleri de mevcuttur¹⁴⁰. Söz konusu yöntemler dönemler boyunca farklı kültürler tarafından kullanılmıştır. Yunan kültüründe Apollon kültüyle ön plana çıkan kehanet işlemi daha çok defne yaprağı, aşık kemiği, *omphalos*, üçayaklı kazan, su kaynakları ve çeşmeler aracılığıyla gerçekleştirilir¹⁴¹. Ayrıca bilicilik merkezlerinin genellikle su kaynaklarının üzerine ya da yakınına kurulması veya içinde su kaynağı bulunan mağaraların bilicilik merkezi işlevi görmesi ise suyun kehanet için ayrı bir öneme sahip olduğunu ortaya koyar¹⁴².

Su, yaşam kaynağı olması itibarıyla pek çok kültürde kutsal kabul edilerek tanrılaştırılmış hatta bazı kültürlerin yaratılış mitoslarında ilk yaratıcı güç kabul edilmiştir¹⁴³. Tanrısallık atfedilen su, sonsuz bilgiye sahip bir kaynak şeklinde kabul görmüş ve bu durum suyun kehanet uygulamalarında ön plana çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle içinde barındırdığı tanrısallık sayesinde bilince, bilgiye ve konuşma yeteneğine sahip olduğu düşünülen su kaynaklarının kehanette bulunabileceğine ve bir bilici aracılığıyla kehanetin insanlara aktarılabilmesine inanılmıştır.

Kehanet uygulamalarında suyun kullanımının Eski Mezopotamya kültürlerine uzandığı, yazılı belgelerle ortaya konulur. Su dolu bir kap içine yağ damlatılması, hayvanların başına su dökülmesi ve çeşitli anlaşmazlıklarda nehir tanrısına başvurmak adına gerçekleştirilen bir tür kehanet olan nehir işkencesi yöntemi yazılı belgelerle kayda alınan suyun kullanıldığı kehanet uygulamalarıdır¹⁴⁴. Suyun kehanet amaçlı kullanımının ön plana çıktığı bir diğer kültür, antik Yunan kültürüdür. Panteonunda sayısız nehir ve göl tanrısını barındıran antik Yunan kültüründe bazı kaynakların, suyundan içenleri çılgına çevirerek onlara tanrının

¹³⁸ Williamson 2021, 107; Yılmaz 2023, 85.

¹³⁹ Black – Green 2017, 171-172; Dilek 2019, 195-206.

¹⁴⁰ Black – Green 2017, 172; Dilek 2019, 198-200; Yılmaz 2023, 20-27.

¹⁴¹ TaşlıkHoğlu 1954, 37; Şahin 2012, 257-258.

¹⁴² Şahin 2012, 257; Kaplan 2023, 137-138; Eren 2022, 321-322.

¹⁴³ Eliade 2003, 196; Black – Green 2017, 209; Hooke 2020, 30-31, 86-87.

¹⁴⁴ Oppenheim 1977, 212; Dilek 2019, 197-199; Black – Green 2017, 211-212.

ağzıyla konuşma yeteneği kazandırdığına inanılması¹⁴⁵, bu su kaynaklarının kehanet işleminde baş rol oynamasını sağlamıştır. *Hydromanci* şeklinde adlandırılan, kutsal su kaynağından su içerek kehanet verme yönteminin uygulandığı bilicilik merkezlerine Kıta Yunanistan'daki en iyi örnek Delphoi Apollon Kutsal Alanı'dır (Lukian., 60; Paus., X.24.7)¹⁴⁶. Ayrıca Boeotia¹⁴⁷, Korinth¹⁴⁸ ve Hysiai (Paus., IX.2.1)¹⁴⁹ de Kıta Yunanistan'da su-kehanet ilişkisini gösteren kutsal alanlara sahip merkezler arasındadır.

Anadolu'da suyun kehanet uygulamalarında kullanımının Tunç Çağlarına uzandığı yazılı belgelerle ortaya konulmaktadır. Hurri kökenli olduğu düşünülen ve sonrasında Hititlere aktarılan su yılanı falında, havuzun içine bırakılan yılanın hareketlerinin yorumlanması, suyun dahil edildiği kehanet yöntemlerine bir örnektir¹⁵⁰. Bu uygulamanın MÖ 2. binyıl Kizzuwatna geleneklerine dayandığının ortaya konulması¹⁵¹ ve MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren benzer kehanet uygulamalarının Likya'da karşımıza çıkması¹⁵² geleneğin kökenine ve devamlılığına vurgu yapmaktadır. Ayrıca su kuyusu aracılığıyla kehanet verdiği bilinen (Paus., VII.21.13) Kyaneai'de, kehanet tanrısı Apollon'un Likçe kökenli *Thyrkseus* epitetiyle anılması¹⁵³, Likya'da su ve balıklarla ilişkili kehanet yöntemlerinin yerel özelliğini desteklemektedir.

Demir Çağı Anadolu'sunda Apollon kültü ekseninde gelişen bilicilik merkezlerinin ön plana çıktığı görülür. Ancak anıtsal yapıların inşasından önce bilicilik faaliyetleri, kehanetin gizemli bir ritüel olması nedeniyle, içinde su kaynağı bulunan mağaralarda gerçekleşir. Buna örnek olarak Smintheion kutsal alanı yakınındaki mağara gösterilebilir¹⁵⁴. Anıtsal tapınak mimarlığının gelişmesiyle inşa edilen Anadolu'daki bilicilik merkezlerinden bazılarında suyun dahil edildiği kehanet yöntemlerinin uygulandığı anlaşılır. Bu merkezlerden Smintheion'da suya bakarak¹⁵⁵, Erythrai'de mağara içindeki kaynaktan su içilerek¹⁵⁶, Klaros'ta tapınağın altındaki gizemli bir mağaraya benzeyen arka *adytonda* yer alan kuyudan su içilerek (Tac., *ann.*II.54; Iambl., *myst.*III.11)¹⁵⁷, Didyma'da su buharı çekilerek (Iambl., *myst.*III.11)¹⁵⁸, Kyaneai'de suya bakarak (Paus. VII.21.13)¹⁵⁹, Sura, Limyra ve Labraunda'da ise kutsal havuzda toplanan¹⁶⁰, su kaynağı içinde yüzen (Plin., *nat.* XXXI.18.482)¹⁶¹ ya da suya seslenildiğinde ortaya çıkan (Plin., *nat.* XXXII.7.8; Ail., *nat.*XII.30) balıkların hareketleri yorumlanarak kehanet verilmiştir.

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda farklı coğrafyalarda ve farklı dönemlerde varlık göstermiş kültürlerin inanç dünyasında suyun son derece önemli bir noktada yer aldığı, yaşamın devamlılığını sağlayan su kaynaklarının kutsal kabul edildiği, tanrılaştırıldığı ve su kaynaklarının dahil edildiği pek çok ritüelin bulunduğu anlaşılmaktadır. İçinde barındırdığı tanrısallık doğrultusunda su kaynaklarının

¹⁴⁵ Akar-Tanrıver 2009, 400.

¹⁴⁶ Şahin 2008, 217.

¹⁴⁷ Schachter 1967, 1-2, 5-6, 8-9; Cole 1988, 162.

¹⁴⁸ Elderkin 1941, 126.

¹⁴⁹ Cole 1988, 162; Akar -Tanrıver 2009, 401-402.

¹⁵⁰ Laroche 1958, 151, dn. 3.

¹⁵¹ Lefèvre-Novaro – Mouton 2008, 39-41.

¹⁵² Schürr 2001, 150.

¹⁵³ Akyürek-Şahin 2016, 538.

¹⁵⁴ Kaplan 2023, 137-138.

¹⁵⁵ Kaplan 2018, 6; Kaplan 2023, 148.

¹⁵⁶ Uzunoğlu 2018, 126.

¹⁵⁷ Şahin 2012, 254, res. 4, 258-259.

¹⁵⁸ Yılmaz 2013, 59, dn. 330.

¹⁵⁹ Thomsen 1995, 43-48; Onur – Oktan 2013, 96, dn. 13; Yılmaz 2023, 37.

¹⁶⁰ Çevik 2011, 97; Yılmaz 2023, 178.

¹⁶¹ Yılmaz 2023, 35-36.

geçmiş ve gelecekle ilgili sonsuz bilgiye sahip olduğuna inanılması neticesinde, kehanet uygulamalarında suyun sıklıkla başvurulan bir kaynak olduğu görülür. Anadolu'da Tunç Çağlarından itibaren yazılı belgeler ve arkeolojik bulgularla kehanet işlemi için özellikle içinde su kaynağı bulunan mağaraların kullanıldığı ya da balıkların su içindeki hareketlerinin izlendiği ve Demir Çağlarında kehanetin özellikle Apollon kültüyle ilişkilendirilmesiyle birlikte, Apollon'a adanmış bilicilik merkezlerinde Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar suyla kehanet verme yöntemlerinin uygulandığı görülür. Çalışmada detaylı biçimde anlatıldığı üzere, çeşitli bulgular doğrultusunda, suda yıkanarak, su içerek, su buharını içine çekerek, suya bakarak, suya seslenerek ya da su içindeki balıkların hareketlerini inceleyerek kehanette bulunma yöntemlerinin Anadolu'da Smintheion, Erythrai, Klaros, Didyma, Sura, Limyra, Kyaneai ve Labraunda merkezlerinde uygulandığı anlaşılmaktadır (Fig. 5). Söz konusu bilicilik merkezlerine dair bilgilerimiz daha çok Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerine ait olsa da hem bu merkezlerin geçmişinin Anadolu Tunç Çağı kültürlerine değin uzanması hem de Hititlere ait yazılı belgeler, suyun kehanet uygulamalarındaki kullanımının Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

FIGÜR LİSTESİ

Fig. 1. Delphoi'ye danışan Aegeus ve *prophetes* (Altes Museum).

Fig. 2. Aleksandreia Troas Sikkesi, kaynak mağarası içinde ve üzerinde Apollon Smintheus kült heykeli (Bellinger 1961, A 480).

Fig. 3. Klaros Apollon Tapınağı arka *adyton*, kutsal kuyu ve kaynak (Şahin 2012, Res. 4).

Fig. 4. Kyaneai Sikkesi, Apollon sağ elindeki defne dalını pınara dokundurur vaziyette (SNG v. Aulock Lyk. 92).

Fig. 5. Anadolu'da suyla ilişkili kehanet veren merkezler ve bulguları.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Ail., *nat*

Ailianos, *de natura animalium/Aelian, On Animals*, Çev. A. F. Scholfield, Vol. III, Books 12-17, Cambridge, 1959.

Aischyl., *Eum.*

Aischylos, *Eumenides*, H. W. Smyth, Ph. D., Ed., 12.10.2022. 11.27. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0006%3Acard%3D1>

Athen.

Athenaios, *The Deipnosophists*, C. D. Yonge, B.A., Ed. 05.02.2024. 13.18. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2013.01.0003%3Abook%3D8%3Achapter%3D8>

Hes., *Theog.*

Hesiodos, *Theogonia*, Çev. A. Erhat- S. Eyüboğlu, İstanbul, 2019.

Hom.II.

Homeros, *İlyada*, Çev. A. Erhat- A. Kadir, İstanbul, 2007.

Iambl., *de myst.*

Iamblichos, *De Mysteriis/ The Mysteries of the Egyptians, Chaldeans and Assyrians*, Çev. T. Taylor, London, 1822.

Lukian.

Lukianos, *Hermotimus*. K. Jacobitz, Ed., 24.01.2024, 12:20.

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0521%3Asection%3D60>

Paus.

Pausanias, *Periegeta/Description of Greece*, Çev. Frazer, J. G.), New York, 1898.

Plin., *nat.*

Plinius maior, *Naturalis Historia*, Çev. J. Bostock- H. T. Riley, London, 1855.

Plut.

Plutarkhos, *Vitae Parallelae/ Paralel Yaşamlar*, Çev. F. Akderin, İstanbul, 2007.

Plut. *mor. obsolescence*.

Plutarkhos, *Moralia*, Vol. 5, *The Obsolescence of Oracles*, Loeb Classical Library Edition, 1936.

Ov., *Met.*

Publius Ovidius Naso, *Metamorphoses*, B. More, Ed., 01.02.2024, 15.10. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0028%3Abook%3D6%3Acard%3D146>

Strab.

Strabon, *Geography*, Çev. H. L. Jones, London, 1967.

Tac., *ann*

Tacitus. *Annales*, C. D. Fisher, Ed., 03.02.2024. 13.47. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D2%3Achapter%3D54>

Vitr.

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev. S. Güven, İstanbul, 2005.

Modern Kaynaklar

Akar-Tanrıver, 2009

D. S. Akar Tanrıver, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.

Aktaş 2019

R. Aktaş, "Aşık Kemiginin (Astragalos) Antik Dönemde Kullanımı", *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı*, Epiphaneia, Ed. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. Gürtekin Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüz, C. Pişkin Ayvazoğlu, İzmir, 2019, 1-8.

Akyürek-Şahin 2016

N. E. Akyürek Şahin, "Likya'da Tanrılar ve Kültler", *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, Ed. H. İşkan – E. Dündar, İstanbul, 2016, 536-549.

Altınoluk 2005

Z. S. Altınoluk, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

Atalay 1988

E. Atalay, *İzmir ve Aydın Yörelerinde Mağara Araştırmaları*, 5. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, Ankara, 1988, 297-311.

Avcu 2016

F. Avcu, "Küçük Asya Yazıtlarında Nehir Tanrıları", *Eskiçağ Yazıtları-8*, Ed. N. E. Akyürek Şahin, M. Ertan Yıldız, H. Uzunoğlu, İstanbul, 2016, 205-246.

Ay-Şafak 2022

F. Ay Şafak, "Eski Mısır'da Nil Nehri ve Tanrı Hapi", *Amisos* 7/12, 2022, 22-47.

Beal 2002

R. H. Beal, "Hittite Oracles", *Magic and Divination in Ancient World*, Ed. L. Ciruolo – J. Seidel, Leiden-Boston, 2002, 57-58.

Bellinger 1958

A. R. Bellinger, "The Late Bronze of Alexandria Troas", *American Numismatic Society (Museum Notes)* 8, 1958, 25-53.

Bellinger 1961

A. R. Bellinger, *Troy, The Coins*, Princeton, 1961.

Black – Green 2017

J. Black – A. Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar, İfritler, Semboller*, İstanbul, 2017.

Bookidis – Fisher 1974

N. Bookidis – J. E. Fisher, "Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, Preliminary Report V: 1971-1973", *Hesperia* 43, 1974, 267-307 (Pl. 53-60).

Bostancı 2002

O. Bostancı, *Cumaovası ve Çevresindeki Prehistorik Merkezler*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.

Bryce 2003

T. Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. M. Günay, Ankara, 2003.

Buresch 1892

K. Buresch, "Die Sibyllinische Quellgrotte in Erythrae", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 17, 1892, 16-36.

Caskey 1949

J. L. Caskey, "Investigations at the Heraion of Argos", *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 21/3, 1949, 165-221.

Cole 1988

S. G. Cole, "The uses of Water in Greek Sanctuaries", *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens*, 26-29 June, 1986, Stockholm, Ed. N. Marinatos – R. Hägg – G. Nordquist, 1988, 161-165.

CTH

Catalogue des textes hittites, E. Laroche 05.09.2024, 13.19, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php

Çevik 2011

N. Çevik, "Işık Ülkesi Likya'da Bir Kehanet Merkezi", *Aktüel Arkeoloji* 22, 2011, 90-97.

Çevik 2015

N. Çevik, *Lykia Kitabı*, Ankara, 2015.

Çilingir – Cesur 2020

S. Çilingir Cesur, *Hitilerde Ritüel ve Büyü*, İstanbul, 2020.

Çilingir Cesur – Cammarosano 2022

S. Çilingir Cesur – M. Cammarosano, "Hitit Büyü Ritüellerinde Deniz", *Hititler'den Günümüze Anadolu'da Dini Törenler ve Tören Mekanları*, Ed. İ. Taş, İstanbul, 2022, 63-88.

Çilingiroğlu 2020

A. Çilingiroğlu, "Urartu Dini", *Urartu: Doğu'da Değişim*, Ed. K. Koroğlu – E. Konyar, İstanbul, 2020, 134-146.

Çizmeli-Öğün 2009

Z. Çizmeli Öğün, "Fare, Veba ve Apollon: Bir Kutsal Alanın Kuruluş Söylencesi İkonografisi". Ed. O. Tekin – A. Erol, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in Mediterranean World, Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, İstanbul, 2009, 113-122.

Çizmeli-Öğün 2013

Z. Çizmeli Öğün, "Smintheion'da Ele Geçen Sikke Buluntuları", *Smintheion: Apollon Smintheus'un İzinde*, Ed. N. Özgünel, İstanbul, 2013, 135-140.

Çizmeli-Öğün 2015

Z. Çizmeli Öğün, "The Sanctuary of Apollo Smintheus in the Light of Numismatic Evidence", *Smintheion: In Search of Apollo Smintheus*, Ed. A. C. Özgünel, İstanbul, 2015, 94-103.

de Boer – Hale 2000

J. Z. de Boer – J. R. Hale, "The Geological Origins of the Oracle at Delphi, Greece", *The Archaeology of Geological Catastrophes* 171, 2000, 399-412.

Demirci 2019

K. Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, İstanbul, 2019.

Dilek 2019

Y. Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*, İstanbul, 2019.

Doğan 2019

M. Doğan, "Klaros Çevresinde Yapılan Jeoarkeolojik Çalışmaların Klaros Arkeolojisine Katkısı", *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı*, Epiphaneia, Ed. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. Gürtekin Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüzler, C. Pişkin Ayvazoğlu, İzmir, 2019, 101-116.

Efendioğlu 2010

T. Efendioğlu, *Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Yerel Tanrı ve Tanrıçalar*, İstanbul, 2010.

Eliade 2003

M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. L. Arslan, İstanbul, 2003.

Elderkin 1941

G. W. Elderkin, "The Natural and the Artificial Grotto", *Hesperia* 10/2, 1941, 125-137.

Eralp-Güner 2019

E. Eralp Güner, *Eskiçağ'da Doğu Akdeniz'de Kutsal Alanlarda Arınma*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Eren 2022

K. Eren, "Eski Çağlarda İonia'da Kutsal Alanlar ve Kültürel Coğrafyadaki Çeşitlilik", *Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri İonialılar*, Ed. Y. Ersoy – E. Koparal, İstanbul, 2022, 320-339.

Erdan 2019

E. Erdan, "Tisna'nın Nehir Tanrısı: Tisnaios", 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar, A. Erön – E. Erdan, Ankara, 2019, 203-217.

Fontenrose 1988

J. Fontenrose, *Didyma. Apollo's Oracle, Cult and Companions*, Berkeley, 1988.

Frazer 2018

J. G. Frazer, *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları II*, Çev. İ. H. Yılmaz, İstanbul, 2018.

Ful 2013

Ş. D. Ful, "Mysia Bölgesi'nde Apollon Kültü", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1, 2013, 1-22.

Furtwängler 2011

A. E. Furtwängler, "Didyma Brankhid Kahinleri", *Aktüel Arkeoloji* 22, 2011, 64-79.

Georgoudi 2019

S. Georgoudi, "Sources and Fountains in the Oracular Sanctuaries: a "Mantic" Water?", *Les Etudes Classiques* 87, 2019, 125-150.

Gençler-Güray 2018

Ç. Gençler Güray, "Erythrai'de Demeter Tapınımı", *Türk Arkeoloji Dergisi* 37/64, 2018, 55-70.

Greaves 2002

A. M. Greaves, *Miletos: A History*, London – New York, 2002.

Grimal 2012

P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, İstanbul, 2012.

Günaltay 2016

M. Ş. Günaltay, *Dinler Tarihi: Yeryüzündeki İlkel Dinler*, İstanbul, 2016.

Güneri 2013

A. S. Güneri, "Two Stone Stelae from Northeast Turkey", *2nd International Congress of Eurasian Archaeology*, 1-5 March 2010, Tire, Ed. A. S. Güneri, İzmir, 2013, 177-192.

Hasluck 1910

F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910.

Hawkins 1998

J. D. Hawkins, "Home to the Thousand Gods of Hatti", *Westenholz, Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions, Proceedings of Symposium held on May 27-29, 1996, Jerusalem, Israel*, Ed. J. G. Westenholz, Jerusalem, 1998, 65-82.

Hill 1916

G. F. Hill, "Apollo and St. Michael: Some Analogies", *The Journal of Hellenic Studies* 36, 1916, 134-162.

Hooke 2020

S. H. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev. A. Şenel, Ankara, 2020.

İbci 2019

R. O. İbci, *Sura Apollon Tapınağı ve İlişkili Kült Alanları*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2019.

Johnstone 2008

S. I. Johnstone, *Ancient Greek Divination*, Wiley-Blackwell, 2008.

Kaplan 2018

D. Kaplan, *The Roman Baths and Related Structures, Smintheion Studies I*, Çanakkale, 2018.

Kaplan 2023

D. Kaplan, "Smintheion Cultic Cave and Sacred Spring in the Light of Ancient Sources and Archaeological Findings", *Oannes* 5/1, Mart, 2023, 137-165.

Kayan 2019

İ. Kayan, "Klaros Yer Altı Suları ve Kutsal Sayılan Kaynaklar", *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı*, Epiphaneia, Ed. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. Gürtekin Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüz, C. Pişkin Ayvazoğlu, İzmir, 2019, 219-230.

Korfmann 2012

M. Korfmann, *Troia Rüzgârı*, M. Osman Korfmann'dan Seçme Makaleler, Ed. R. Aslan – F. Polat, Çanakkale, 2012.

Kranz 1984

W. Kranz, *Antik Felsefe*, Çev. S. Y. Baydur, İstanbul, 1984.

Laroche 1958

E. Laroche, "Lécanomanice hittite", *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 52/3, 1958, 150-162.

Larson 2001

J. Larson, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, New York, 2001.

Lefèvre-Novaro – Mouton 2008

D. Lefèvre-Novaro – A. "Mouton, Aux origines de l'ichthyomanice en Anatolie ancienne Sources textuelles et données archéologiques", *Anatolica* 34, 2008, 7-51.

Longfellow 2012

B. Longfellow, "Roman Fountains in Greek Sanctuaries", *American Journal of Archaeology* 116/1, 2012, 133-155.

Marcidy – Picard 1915

Th. Marcidy – Ch. Picard, "Fouilles du hiéron d'Apollon Clarios à Colophon", *Bulletin de correspondance hellénique* 39, 1915, 33-52.

Nilsson 1955

M. P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, München, 1955.

Onur 2002a

F. Onur, *Lykia Hidrografisi*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2002.

Onur 2002b

F. Onur, “Antik Veriler Işığında Lykia’nın Hidrografyası”, *Likya İncelemeleri I*, Ed. S. Şahin – M. Adak, 2002, 53-61.

Onur – Oktan 2013

F. Onur – M. Oktan, “Parerga to the Stadiasmus Patarensis (12): The routes 56-57 (Phellos- Kyaneai- Myra)”, *Gephyra* 10, 2013, 94-105.

Oppenheim 1977

A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia- Portrait of Dead Civilization*, London, 1977.

Özhan 2015

T. Özhan, “New Inscriptions form Smintheion; Dedications, Epitaphs, and Fragments”, *Smintheion: In Search of Apollo Smintheus*, İstanbul, 2015, 105-123.

Parke 1967

H.W. Parke, *Greek Oracles*, London, 1967.

Parke 1978

H. W. Parke, “Castalia”, *Bulletin de correspondance hellénique*, 102, 1978, 199-219.

Parke 1985

H.W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London – Sydney, 1985.

Parke 1986

H. W. Parke, “The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function”, *Journal of Hellenic Studies* 106, 1986, 121-131.

Piotrovski 1965

B. B. Piotrovski, “Urartu Dini”, Çev. İ. Kaynak, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 32/1-2, 1965, 37-52.

Reiner 1960

E. Reiner, “Fortune-Telling in Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies* 19/1, 1960, 23-35.

Remler 2010

P. Remler, *Egyptian Mythology A to Z* (Third Edition), New York, 2010.

Robbins 1916

F. E. Robbins, “The Lot Oracle at Delphi”, *Classical Philology* 11/3, 1916, 278-292.

Roller 2013

L. E. Roller, *Ana Tanrıca’nın İzinde*, Çev. B. Avunç, İstanbul, 2013.

Schachter 1967

A. Schachter, “A Boeotian Cult Type”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 14, 1967, 1-16.

Schuchhardt 1886

C. Schuchhardt, “Kolophon, Notion und Klaros”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 11, 1886, 398-434.

Schürr 2001

D. Schürr, “Bemerkungen zu Lesung und Verständnis einiger lykischer Inschriften”, *Kadmos* 40, 2001, 127-154.

Sezgin 2018

Y. Sezgin, "Aiolis'te Bir Dağ Kent: Aigai", *Arkeoloji, Tarih, Coğrafya, Turizm ve Kültürüyle Geçmişten Günümüze I. Aliaga Sempozyumu Bildirileri*, Ed. M. Çekilmez – S. Vardar, Ankara, 2018, 71-90.

SNG v. Aulock Lyc.

Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung H. Von Aulock, Vol. 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia, Berlin, 1962.

Şahin 1998

N. Şahin, *Klaros, Apollon Bilicilik Merkezi*, İstanbul, 1998.

Şahin 2008

N. Şahin, "A la lumière des découvertes récentes: Relations de Claros avec Notion et Oracles de Manto", *Arkeoloji Dergisi* 2, 2008, 213-226.

Şahin 2012

N. Şahin, "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ed. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz – G. Polat, İzmir, 2012, 248-273.

Şahin 2013

N. Şahin, *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*, İzmir, 2013.

Şahin 2015

N. Şahin, "Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi'nde Ana Tanrıça Kimliği", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, Ed. C. Şimşek, B. Duman – E. Konakçı, İstanbul, 2015, 587-596.

Şahin 2020

N. Şahin, "Le panorama d'un sanctuaire indigène (Mêter?) au sanctuaire Clarien, Un nouveau culte: Léto Claria", *Kulte im Kult, Sakrale Strukturen extraurbaner Heiligtümer*, Ed. H. Bumke, Rahden, 2020, 207-214.

Şahin 2014

S. Şahin, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae / Likya Eyaleti Roma Yolları*, Gephyra Monografi Dizisi 2, İstanbul, 2014.

Takmer 2023

B. Takmer, "Lykia ve Pamphylia'da Balık ve Balık Kehaneti: Sosyokültürel Bir Değerlendirme", *Sophron, Güler Çelgin'e Armağan Yazılar*, Ed. F. Cluzeau, Ö. Acar, N. Ediz Okur – V. Taşçı, İstanbul, 2023, 469-500.

Taşlıkloğlu 1954

Z. Taşlıkloğlu, *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*, İstanbul, 1954.

Tez 2017

Z. Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi: Semboller, Büyümler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, İstanbul, 2017.

Thomsen 1995

A. Thomsen, "Suburbane Heiligtümer bei Kyanenai: Eine Quelfassung bei Kyaneai, das Orakelheiligtüm des Apollon Thyrsos?", *Lykische Studien 2 Forschungen auf dem Gebiet der Polis Kyanenai in Zentrallykien Bericht über die Kampagne 1991*, Ed. F. Klob, Bonn, 1995, 43-48.

Ustinova 2009

Y. Ustinova, *Caves and the Ancient Greek Mind, Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*, Oxford, 2009.

Uzunoğlu 2016

H. Uzunoğlu, "Didyma Apollon Tapınağı'ndaki Kaynak Suyu Üzerine Üç Epigram" *Eskiçağ Yazıları 8/Akron 10*, Ed. N. E. Akyürek Şahin, E. Yıldız – H. Uzunoğlu, İstanbul, 2016, 299-316.

Uzunoğlu 2018

H. Uzunoğlu, *Epigrafik Belgeler Işığında Güney ve Güneybatı Anadolu'da Su ve Su Yapıları*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2018.

Ünal 2016

A. Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleri ile Birlikte, Ankara, 2016.

Waldstein 1902

C. Waldstein, *The Argive Heraeum I*, Boston, 1902.

Weber 2015

U. Weber, "Der Altar des Apollon von Didyma", *Istanbul Mitteilungen* 65, 2015, 5-61.

Wiegand 1958

T. Wiegand, *Didyma II: Die Inschriften*, von Albert Rehm, herausgegeben von R. Harder, Berlin, 1958.

Williamson 2021

C. G. Williamson, *Urban Rituals in Sacred Landscapes in Hellenistic Asia Minor*, Leiden, 2021.

Yılmaz 2023

F. Yılmaz, *Antikçağ'da Asia Minor Kahinleri ve Uygulamaları*, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2023.

Yılmaz 2013

S. Yılmaz, *Klaros ve Delphoi Bilicilik Merkezlerindeki Kehanet Personeli ve Objeleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2013.

FIGÜRLER

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Kutsal Alan	Kehanet Türü	Kehanet Yöntemi	Bulgu
Smintheion	Su	Suya Bakarak	<ul style="list-style-type: none"> • Büyük Hamam Girişi, Heykel Kaideleri Üzerindeki Yazıtlar • Aleksandreia Troas Sikkeleri • Kaynak Mağarası
Erythrai	Su	Su İçerek	<ul style="list-style-type: none"> • Mağara İçindeki Yazıtlar • Mağara İçindeki Su Kanalları ve Su Toplama Tekneleri
Klaros	Su	Su İçerek	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Apollon Tapınağı Arka Adytonu İçindeki Kaynak Kuyusu
Didyma	Su	Su Buharını Çekerek	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Apollon Tapınağı Adytonu İçinde Kaynak Suyu
Sura	Balık	Suyun İçindeki Balıkların Hareketlerini Yorumlamak	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Apollon Tapınağı ile Aynı Aksta Akan Su Kaynağın Etrafına Duvar Örülerek Havuz Oluşturulması
Limyra	Balık	Suyun İçindeki Balıkların Hareketlerini Yorumlamak	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar
Kyaneai	Su	Suya Bakarak	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar • Kyaneai Sikkeleri • Su Kuyusu
Labraunda	Balık	Suya Seslenerek Çağırma	<ul style="list-style-type: none"> • Antik Kaynaklar

Fig. 5